

Samen Fijn

Een fijne groep creëren doen we samen

Een ontwikkelingsonderzoek naar het maken van een interventie om de groepssfeer positief te beïnvloeden door positieve verhoudingen te bevorderen en relationele agressie te voorkomen en/of te verminderen binnen de (gesloten-)residentiële Jeugdzorg voor meiden in de leeftijd van twaalf tot en met achttien jaar.

-Onderdeel van het meisjes- en leefklimaat onderzoek-

Opdrachtgever:

OM3/OM4 docent:

Co-referent:

Student:

Studentnummer:

Opleiding:

Vak:

Product:

Onderwijsinstelling:

Studiejaar:

Plaats en datum:

Mw. J. van den Berg, Horizon Jeugdzorg

Mw. I. Bramsen

Mw. J. Sonderman

Mw. L. Bonants

Evelien Bekker

s1079821

Sociaal Pedagogische Hulpverlening Voltijd

Onderzoeksopdracht jaar 4 (OM4)

SP4A08

Definitieve versie rapport

Hogeschool Leiden

2015-2016/2016-2017

Leiden, 13-04-2017

Samenvatting

In de Horizon Jeugdzorg^{plus} voorziening 'Hestia' voor meiden te Rotterdam bleek uit herhaalde leefklimaatmetingen, dat de sfeer op de leefgroepen voor verbetering vatbaar is (Bramsen, Sonderman, Carrasco, Jordan, van der Woude, Cardol et al., 2016). Het leefklimaat van meiden in de (gesloten-)residentiële Jeugdzorg wordt beïnvloed door de door hen ervaren sfeer op de leefgroep (Sonderman, Van der Helm, Gutterswijk & Stams, 2014). Relationele agressie onder meiden is een belangrijke oorzaak voor het creëren van een slechte sfeer. Relationele agressie is het bewust kwetsen van anderen in het sociale leven. Deze relationele agressie maakt meiden somber en fysiek agressief en ook is het een risico factor voor een negatieve ontwikkelingsuitkomst (Krabbendam, Jansen, van de Ven, van der Molen, Doreleijers & Vermeiren, 2014; van der Put, Deković, Hoeve, Stams & van der Laan, 2012). Hestia wilde in de door haar te ontwikkelen nieuwe methodiek expliciet aandacht voor de onderlinge sfeer op de leefgroepen door middel van een nieuw te ontwikkelen leermodule. Aan het Lectoraat Residentiële Jeugdzorg is praktijkonderzoek (de Leeuw, 2015) gedaan naar waar een dergelijke interventie dan aan zou moeten voldoen. De Leeuw heeft een theoretische verkenning gecombineerd met interviewen van meiden en deskundigen over hun ervaringen met relationele agressie in de (gesloten-)residentiële Jeugdzorg. De doelstelling van dit ontwikkelingsonderzoek was als volgt: het ontwikkelen van een interventie voor de Jeugdzorg^{plus} instelling Horizon voor de voorziening Hestia die goed aansluit op de doelgroep, die de groeps sfeer verbetert door de onderlinge verhoudingen tussen de meiden positief te beïnvloeden, waardoor relationele agressie wordt verminderd en/of voorkomen en waarin relationele agressie direct wordt beïnvloed.

Het ontwikkelen van de leermodule was een cyclisch, iteratief en creatief proces waar met veel regelmaat feedbackmomenten hebben plaatsgevonden. Al deze opgedane feedback momenten zijn toegevoegd aan het programma van eisen. De belangrijkste eisen waar de leermodule aan moest voldoen tot aan de testfase, waren de volgende eisen:

Het verspreiden van informatie over relationele agressie, het herkennen, erkennen en de gevolgen bespreken.	Rekening houdend dat relationele agressie een doel heeft (bijvoorbeeld het in stand houden van een hiërarchie).
Het aanleren van niet-agressief gedrag en het afleren van agressief gedrag.	Eenduidige manier van werken door alle begeleiders van de leefgroep.
Rekening houdend met de uniciteit van de groep.	Het creëren van een basisveiligheid vooraf.
Het vermijden van te veel theorie. Interactieve bijeenkomsten met spelvormen gebruiken.	Een variëteit aan bijeenkomsten bevatten en eens per week kunnen worden gegeven.
Overzichtelijk, praktisch zijn en snel voor te bereiden zijn, zodat pm-ers meteen zien wie, waar, wanneer, hoe en wat er moet gebeuren.	Rekening houdend met de leeftijd, traumatische achtergrond en het IQ van de jonge meiden.
Rekening houdend met de steeds veranderende samenstelling van de leefgroepen.	De leermodule moet oplossingsgericht zijn.

De leermodule heeft een grote verandering gekend op het moment dat de leermodule oplossingsgericht moest worden. Oplossingsgerichte therapie is ontwikkeld in de jaren tachtig. Het is één van de meest gebruikte vormen van kortdurende therapie in de wereld. Het is een methode waarin de aandacht gevestigd wordt op oplossingen, de krachten van de cliënt en het meer doen van wat al eerder heeft gewerkt.

Hierna heeft de testfase van het onderzoek plaatsgevonden. Er zijn in totaal zes bijeenkomsten uitgetest op de groep Hera. De belangrijkste ondervindingen van het

uittesten waren: bijeenkomsten waarin 'elkaar beter leren kennen' centraal stond, goed aansloot op de doelgroep. In gesprek gaan over elementen voor een fijne groepssfeer, waren helpend bij de bewustwording bij de meiden en de pm-ers. Ook werden er onderwerpen uitgesproken, die normaal niet boven tafel zouden komen. Er was behoefte om zich kwetsbaar naar elkaar op te stellen in de groep. Een emotionele bijeenkomst zorgde voor meer onderling begrip en de meiden hielden na de bijeenkomst meer rekening met elkaar. Een samenwerkend, competitief element werkte ook stimulerend voor het meedoen in de groep. Een laatste belangrijke ondervinding was de groepsvorming. Hier is theorie over gezocht. De samenstellingen van de groepen op Hestia veranderen regelmatig. Dit zorgt ervoor dat de groepen vaak in de fase van de 'forming, storming of norming' zitten.

Al deze elementen zijn doorgevoerd naar het eindproduct en hiermee was de leermodule 'Samen Fijn, Een fijne groep creëren doen we samen' ontstaan. Het is een leermodule geworden bestaande uit drie thema's, waarin elk thema verschillende bijeenkomsten bevat. Elke bijeenkomst verschilt qua onderwerp en er is onderscheid gemaakt in 'veilige' bijeenkomsten en bijeenkomsten waarin de meiden zich kwetsbaarder op kunnen stellen. De drie thema's zijn: 'Elkaar beter leren kennen', 'De kracht van de groep en het individu' en 'Meiden komen op voor meiden'. Daarnaast zitten er allerlei tools voor de pm-ers in de leermodule om de doelstelling van de leermodule zo goed mogelijk te behalen.

Voorwoord

Mijn kennis en ervaring liggen het meest bij de psychiatrie. Het vooronderzoek dat vooraf is gegaan aan dit ontwikkelingsonderzoek heeft mij gemotiveerd mijn kennis en ervaring te vergroten op een ander vakgebied binnen het werk als Social Worker. Daarom bedank ik Linda de Leeuw, inmiddels afgestudeerd, voor het vooronderzoek naar de interactie tussen relationele agressie en sfeer binnen de (gesloten-)residentiële Jeugdzorg gericht op meiden leefgroepen.

Over mijn ontwikkelingsonderzoek heb ik een behoorlijke tijd gedaan. Door veel tegenslagen op privé gebied verliep het schrijven en uitvoeren van mijn onderzoek zeer stroef. Met veel vallen en opstaan, kan ik zeggen dat ik ontzettend tevreden ben met waar ik uiteindelijk toch ben gekomen met dit ontwikkelingsonderzoek. In deze gehele periode heb ik ontzettend veel geleerd over het opzetten van een leermodule, van de kwetsbare doelgroep en van het proces naar meer persoonlijke ontwikkeling. Zonder het geduld, de steun en sterke betrokkenheid van de docenten van de Hogeschool Leiden en de medewerkers van Hestia, Horizon Jeugdzorg, had ik nooit gestaan waar ik nu sta. Hierom wil ik de volgende mensen in het bijzonder ontzettend bedanken: Juliette Sonderman, Marieke Voorhoeve, Milko Warring, Inge Bramsen, Joyce van den Berg en Susan van der Woude. Motiverende uitspraken van deze mooie mensen hebben mij er doorheen gesleept en gaven de kracht om door te gaan met dit onderzoek, zodat ik vervolgens af kon studeren.

Daarnaast wil ik de rest van de medewerkers van Hestia ook bedanken van wie ik de vrijheid en het vertrouwen heb mogen krijgen om mijn leermodule uit te testen voor deze belangrijke doelgroep met kwetsbare meiden. En bedank ik de meiden van de groep Hera voor hun mooie inbreng en inzet tijdens het geven van de bijeenkomsten. Ik vond het een eer dat ze zich zo kwetsbaar op durfden te stellen tegenover mij en de rest van de groep.

Ik hoop van harte dat mijn leermodule het begin is van een betere groepssfeer op deze meiden groepen van Hestia. Tot mijn grote zorg ben ik erachter gekomen dat dit de sleutel is tot verdere ontwikkeling van een meisje. Ik kijk uit naar de volgende ontwikkelingen van deze leermodule door eventueel een nieuw student, mijzelf of Hestia.

Evelien Bekker

Inhoudsopgave

Samenvatting	2
Voorwoord	4
1. Inleiding	6
1.1 Aanleiding	6
1.2 Achtergrond	6
1.3 Probleemanalyse uitmondend in doelstelling	7
1.5 Relevantie	7
2. Theoretisch Kader	9
3. Het plan van aanpak	11
3.1 De onderzoeksbenadering	11
3.1.1 De voorbereidingsfase	11
3.1.2 De ontwerpfase	12
3.1.3 De testfase	12
3.1.4 Mondeling informed consent	12
3.1.5 De implementatiefase	12
3.2 De planning; databronnen, activiteiten en dataverzamelingstechnieken	13
3.3 Betrouwbaarheid en validiteit van het onderzoek	16
4. Het programma van eisen	18
4.1 Het programma van eisen vanuit het vooronderzoek	18
4.2 Het programma van eisen vanaf de voorbereidingsfase tot aan de testfase	20
5. Toelichting keuze ontwerp	23
6. De testfase	26
6.1 De doelen en de feedback verzameling	26
6.2 De zes bijeenkomsten	26
6.3 Laatste veranderingen in het eindproduct	30
7. De implementatiefase	31
8. Conclusies en aanbevelingen	32
8.1 Is de doelstelling gerealiseerd?	32
8.2 Is er voldaan aan het programma van eisen?	32
8.3 Aanbevelingen rondom implementatie van de leermodule	33
8.4 Aanbevelingen rondom leefklimaatmetingen en vervolgonderzoek	34
8.5 Aanbevelingen rondom ontwikkeling andere leermodules/vervolgonderzoek	34
8.6 Overige aanbevelingen	35
9. Discussie	36
9.1 Verwachting van de leermodule	36
9.2 Kritische blik op de leermodule	36
Literatuurlijst	38

1. Inleiding

Dit rapport doet verslag van de ontwikkeling naar een interventie waarin de groepssfeer positief wordt beïnvloed door positieve verhoudingen te bevorderen en relationele agressie te voorkomen en/of te verminderen op de meiden leefgroepen van de Horizon Jeugdzorg^{plus} voorziening Hestia.

Om het rapport leesbaarder te maken is ervoor gekozen om de term 'pedagogisch medewerkers' af te korten naar 'pm-ers' en 'pedagogisch medewerker' naar 'pm-er'. Deze termen worden in het hele rapport gebruikt.

1.1 Aanleiding

Het leefklimaat van meiden in de (gesloten-)residentiële Jeugdzorg wordt beïnvloed door de door hen ervaren sfeer op de leefgroep blijkt uit onderzoek (Sonderman, Van der Helm, Gutterswijk & Stams, 2014). Relationele agressie onder meiden is een belangrijke oorzaak voor het creëren van een slechte sfeer. Relationele agressie is het bewust kwetsen van anderen in het sociale leven. Deze relationele agressie maakt meiden somber en fysiek agressief en ook is het een risico factor voor een negatieve ontwikkelingsuitkomst (Krabbendam, Jansen, van de Ven, van der Molen, Doreleijers & Vermeiren, 2014; van der Put, Deković, Hoeve, Stams & van der Laan, 2012). Dit maakt dat het daarom erg belangrijk is om op dergelijke leefgroepen actief de sfeer op de groep positief te beïnvloeden, de positieve onderlinge verhoudingen tussen de meiden te bevorderen en relationele agressie te voorkomen of te verminderen. Om een interventie te ontwikkelen voor gebruik in een gesloten meiden leefgroep die gericht is op het verbeteren van deze sfeer, is aan het Lectoraat Residentiële Jeugdzorg praktijkonderzoek (de Leeuw, 2015) gedaan naar waar een dergelijke interventie dan aan zou moeten voldoen. De Leeuw heeft een theoretische verkenning gecombineerd met interviewen van meiden en deskundigen over hun ervaringen met relationele agressie in de (gesloten-) residentiële Jeugdzorg. Haar adviezen zijn de theoretische fundering van deze interventie. In hoofdstuk 4 staan de resultaten van dit onderzoek verwerkt in het 'programma van eisen uit het vooronderzoek'.

In de Jeugdzorg^{plus} voorziening voor meiden in Rotterdam genaamd "Hestia" (onderdeel van Horizon Jeugdzorg) bleek uit herhaalde metingen van het leefklimaat, dat de sfeer op de leefgroepen voor verbetering vatbaar is (Bramsen, Sonderman, Carrasco, Jordan, van der Woude, Cardol et al., 2016). Hestia wilde in de door haar te ontwikkelen nieuwe methodiek expliciet aandacht voor de onderlinge sfeer op de leefgroepen door middel van een nieuw te ontwikkelen leermodule.

1.2 Achtergrond

De leermodule is in samenwerking met de Horizon Jeugdzorg^{plus} voorziening Hestia gemaakt en getest. Hestia bestaat uit drie leefgroepen. De leermodule is getest op de instroomgroep "Hera".

Meiden die zich aanmelden of worden aangemeld bij Hestia zijn slachtoffer of dreigen slachtoffer te worden van Loverboys, mensenhandel of afhankelijkheidsrelaties. Vaak hebben meiden te maken (gehad) met seksueel misbruik, huiselijk- en/of eer gerelateerd geweld. Ze zijn slachtoffer geworden door misleiding, dwang en geweld. Ze hebben veel moeite met het aangeven van hun grenzen. De meiden hebben een laag zelfbeeld en zijn erg kwetsbaar. Vaak is er sprake van ontwikkelingsproblemen, gedragsproblemen en hechtingsproblemen. Dit als gevolg van traumatische ervaringen in de kindertijd. Daar komen ook nog de ervaringen met geweld en uitbuiting in de prostitutie bij. Hier besteedt Hestia allereerst aandacht aan, het waarborgen van de veiligheid van de meiden. Hestia is een gespecialiseerde opvang- en behandelvoorziening voor meiden met de hiervoor genoemde problematiek in de leeftijd van twaalf tot en met 18 jaar. Hestia heeft in totaal plek voor 21 meiden. Er zijn drie leefgroepen: 'Hera', 'Hemera' en 'Hebe'. Hera en Hemera zijn twee gelijkwaardige instroomgroepen waarin meiden hun eigen traject volgen. In elke groep zitten meiden in verschillende fasen van hun traject. Hebe is een uitstroomgroep waarin meiden op weg zijn naar buiten. De trajecten die de meiden doorlopen zijn individueel bepaald en het hele traject vindt plaats op één locatie.

Hulpverleners en docenten draaien diensten samen, zodat zij beter geïnformeerd zijn over de meiden. Een dag kan bestaan uit scholing, individuele therapie, groepstherapieën, systeemtherapie, inzicht gevende therapie, psychomotorische therapie, creatieve therapie, leermodules en sport. Er wordt naar gestreefd om de meiden te helpen hun opleiding af te maken en de kans op revictimisatie te minimaliseren (Horizon Jeugdzorg en Onderwijs, z.j.).

1.3 Probleemanalyse uitmondend in doelstelling

De meiden op de leefgroepen van Hestia rapporteren via herhaalde leefklimaat metingen dat de sfeer op de leefgroepen negatief is (Bramsen, Sonderman, Carrasco, Jordan, van der Woude, Cardol et al., 2016). Uit ander onderzoek is gebleken dat relationele agressie hierin een grote rol speelt. Naast dat relationele agressie voor een negatieve groepssfeer kan zorgen, maakt het meiden somber, fysiek agressief, het is een belangrijke voorspeller van agressief gedrag van meiden als zij de inrichting hebben verlaten én is het een risico factor voor een negatieve ontwikkelingsuitkomst (Sonderman & van der Helm, 2014; Krabbendam, Jansen, van de Ven, van der Molen, Doreleijers & Vermeiren, 2014; van der Put, Deković, Hoeve, Stams & van der Laan, 2012). Voor meiden zijn onderlinge relaties erg belangrijk. Als de onderlinge verhoudingen slecht zijn, voorspelt dit agressie en depressie van de meiden in de leefgroepen in Jeugdzorg^{plus} instellingen. De meiden kunnen door de geslotenheid niet 'even' ontsnappen van de sociale druk in de leefgroep. Daarom is er aandacht nodig voor de onderhuidse relationele agressie bij deze meiden (Sonderman & van der Helm, 2015). En het is met name belangrijk om positieve omgang met elkaar (meer) te bevorderen (Bramsen, Sonderman, Carrasco, Jordan, van der Woude, Cardol et al., 2016).

Een pm-er heeft verschillende doelen op een leefgroep: het verbeteren van het leefklimaat, het verminderen van de gedragsproblematiek, het verminderen van eventuele recidive en het creëren van een veilige basis voor de meiden. Een balans tussen de dagelijkse structuur en de mate waarin een pm-er hier flexibel mee om weet te gaan, is van groot belang. Dagelijks beïnvloeden pm-ers en meiden de sfeer op de groep: ruzies komen en gaan (al dan niet opgemerkt), vriendschappen komen en gaan. De pm-ers steunen en begrenzen de meiden in hun onderlinge problemen en leren de meiden hoe ze elkaar kunnen ondersteunen. Dit alles bij elkaar is het dagelijks pedagogisch groepswork. Methodische ondersteuning bij het positief beïnvloeden van de groepssfeer moet daarom passen bij deze dagelijkse omgang op de leefgroepen.

Naar verwachting zal een gerichte interventie het effect van het dagelijks groepswork op de groepssfeer positief versterken door de relationele agressie expliciet te beïnvloeden en de positieve onderlinge verhoudingen te bevorderen. Uit het vooronderzoek van L. de Leeuw is naar voren gekomen waar een interventie aan zou moeten voldoen. Na dit te weten kan de volgende stap worden gezet, namelijk het ontwikkelen van een interventie. De doelstelling van dit onderzoek is daarmee als volgt: het ontwikkelen van een interventie voor de Jeugdzorg^{plus} instelling Horizon voor de voorziening Hestia die goed aansluit op de doelgroep, die de groepssfeer verbetert door de onderlinge verhoudingen tussen de meiden positief te beïnvloeden, waardoor relationele agressie wordt verminderd en/of voorkomen en waarin relationele agressie direct wordt beïnvloed.

1.5 Relevantie

Binnen de (gesloten-)residentiële Jeugdzorg voor meiden zijn er andere elementen belangrijk dan bij jongens die in de (gesloten-)residentiële Jeugdzorg zitten. De afgelopen jaren is er steeds meer aandacht voor deze meiden leefgroepen gekomen en is er onderzoek verricht. Met de resultaten van de onderzoeken komen naar voren waar meer of anders aandacht aan besteedt moet worden. Zo is gebleken dat onderlinge sfeer tussen de meiden op de leefgroepen extra belangrijk is. De mate waarin relationele agressie voorkomt in een leefgroep is zeer bepalend voor deze groepssfeer. Relationele agressie beïnvloedt de sfeer negatief. Veel meiden in de leefgroepen ervaren de sfeer als negatief. Een negatieve groepssfeer zorgt ervoor dat een meisje zich niet goed kan

ontwikkelen. Als een meisje zich niet goed kan ontwikkelen is de kans groter dat ze terugvalt in oud 'verkeerd' gedrag wanneer ze uit de instelling komt en is de kans op revictimisatie groter. Al deze factoren maken dat er meer aandacht besteedt moet gaan worden aan de groepssfeer, het bevorderen van positieve onderlinge verhoudingen en het aandacht besteden aan relationele agressie. Het is voor deze meiden van belang dat ze zich wel goed kunnen ontwikkelen op deze leefgroepen voor een beter toekomstperspectief. Natuurlijk spelen allerlei andere factoren een rol als het gaat om de ontwikkeling van een meisje, denk bijvoorbeeld aan haar traumatische achtergrond. Toch zal een positievere groepssfeer er voor kunnen zorgen dat een meisje zich beter kan gaan ontwikkelen.

Voor de pm-ers zou een dergelijke interventie een uitkomst zijn, omdat zij handvatten krijgen om de groepssfeer actief te verbeteren. Zij hebben het druk met allerlei andere pedagogische dagelijkse handelingen. Een methodische interventie waarbij ze de onderlinge verhoudingen tussen de meiden positief kunnen beïnvloeden, zal een goede basis zijn om mee te beginnen. Daarnaast speelt onder andere de professionele houding van de pm-er ook een belangrijke rol. Een interventie waarin duidelijk en helder staat beschreven wat ze kunnen doen, zal al een stuk op weg helpen naar een betere groepssfeer. Voor de instelling Hestia zal dit een goede ontwikkeling zijn.

Het ideale resultaat zal zijn als de meiden zich, na deze interventie, aanzienlijk beter zouden ontwikkelen dan de meiden die voorheen in de leefgroepen zaten. Dit is helaas niet de realiteit, omdat het geheel veel complexer in elkaar zit dan alleen het component de groepssfeer. Wel is het een begin naar een betere groepssfeer, en een net wat betere ontwikkeling van een meisje zal al de moeite waard zijn voor het inzetten van een interventie. Alle beetjes helpen en als er een kant-en-klare oplossing was geweest voor het optimaal verbeteren van de groepssfeer, was deze al lang ingezet. Met een beetje optimisme kan een betere groepssfeer ervoor zorgen dat een meisje zich beter ontwikkelt en de kans op revictimisatie verkleint. En dit zorgt weer voor een betere uitwerking op de maatschappij.

De resultaten van dit ontwikkelonderzoek kunnen gebruikt worden voor verder onderzoek binnen het meisjes- en leefklimaatonderzoek. Eventueel het verder ontwikkelen van de interventie of het ontwikkelen van andere interventies voor meiden leefgroepen binnen de (gesloten-)residentiële Jeugdzorg. Een stapje dichterbij in het ontdekken van wat wel en niet werkt op deze leefgroepen. Het is relevant voor de beroepsgroep, dat er innovatie plaatsvindt op het gebied van het verbeteren van de sfeer op deze meiden leefgroepen, onderlinge verhoudingen positief te beïnvloeden en het verminderen en/of voorkomen van relationele agressie. Als de interventie positief uitpakt, kan de interventie ook bruikbaar zijn voor andere plekken waar hetzelfde probleem plaatsvindt. Een goede ontwikkeling voor de sector voor meidenleefgroepen in de (gesloten-)residentiële Jeugdzorg.

2. Theoretisch Kader

In het vooronderzoek van L. de Leeuw is naar voren gekomen waar een interventie, om de interactie tussen sfeer en relationele agressie positief te beïnvloeden, aan moet voldoen. Deze resultaten staan beschreven in hoofdstuk 4 in het programma van eisen en kan gezien worden als een samenvatting van de belangrijkste punten uit het vooronderzoek. Dit programma van eisen omvat een groot deel van het theoretisch kader. In dit hoofdstuk staat alleen een korte beschrijving van de doelgroep en het algemene probleem rondom leefklimaat, sfeer, relationele agressie, onderlinge verhoudingen van meiden in de (gesloten-)residentiële Jeugdzorg.

Meiden ervaren meer interpersoonlijke betrokkenheid, steun, intimiteit, afhankelijkheid en self-disclosure in sociale relaties ten opzichte van jongens in sociale relaties. In vriendschappen van meiden wordt er meer empathie en pro sociaal gedrag vertoond. Daarbij zijn meiden gevoeliger voor stress bij anderen. En hebben meiden meer zorgen over hoe ze door andere leeftijdsgenoten worden bekeken. Dat meiden meer gefocust zijn op relaties zou er mee te maken kunnen hebben dat meiden meer de behoefte voelen om bevestiging te krijgen vanuit de omgeving, en het hebben van angst voor uitsluiting en eenzaamheid (La Greca & Lopez, 1998; Rose & Rudolph, 2006).

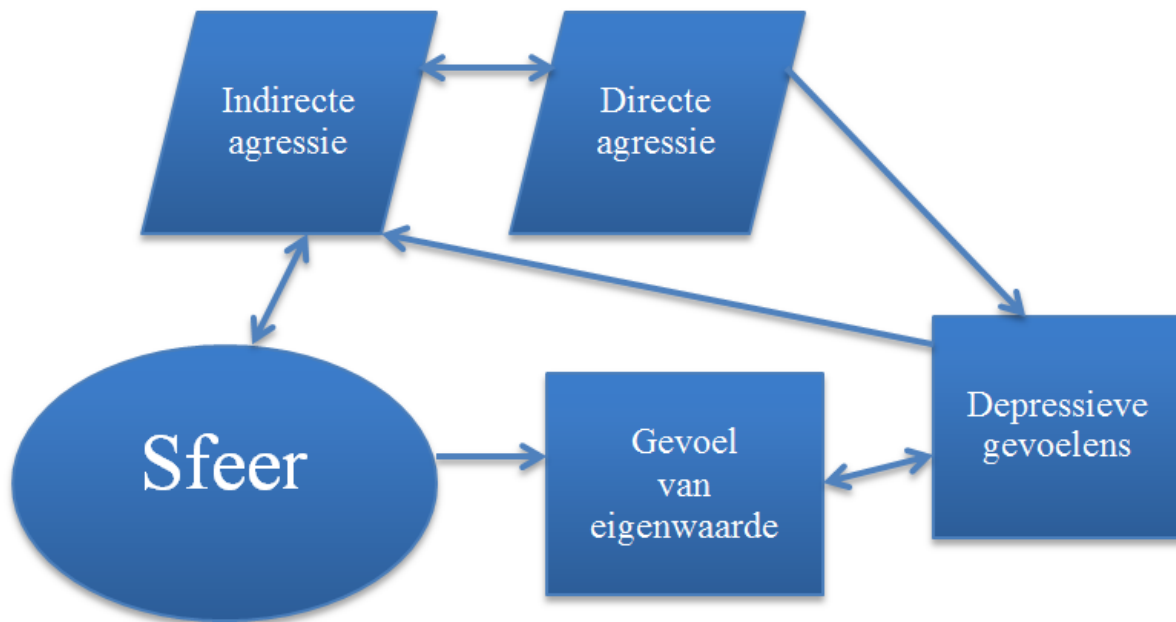
Pestgedrag en agressie nemen toe als sociale relaties meer op de voorgrond komen te staan. Tijdens de adolescentie (tussen 12 en 22 jaar) gaan jongeren meer sociale relaties aan en gaan onderdeel vormen van culturele subgroepen. Pestgedrag en agressie zijn manieren op status te verkrijgen voor deze jongeren (Pellegrini & Long, 2002).

Als jongens iets samen moeten doen, bepaalt vaak diegene wie het 'sterkst' is wat er gaat gebeuren. In hun spel is competitie erg belangrijk en winnen. Wanneer de rangorde is bepaald in een jongensgroep ontstaat er duidelijkheid en rust. Zoals al eerder is genoemd, bij meiden gaat het er op het eerste oog veel socialer aan toe. Zij overleggen en houden in de gaten of iedereen aan de beurt is gekomen. Bij meiden bestaat er toch ook een hiërarchie. Deze is alleen minder snel te herkennen en wordt veel minder openlijk bepaald. De strijd onderling verloopt veel subtieler. Ze vertellen verhalen achter elkaars rug en de meiden manipuleren elkaar. Het is voor meiden vaak ingewikkelder om zich echt veilig te voelen in een groep, omdat het bij hen erom gaat wie het 'aardigst' wordt gevonden (Visser, 2011).

Pestgedrag (relationele agressie en openlijke agressie) onder jongeren in de adolescentie fase kan vernietigende en langdurende gevolgen hebben voor de ontwikkeling en psychische gezondheid. Daarnaast is dit sterk verwant aan gevoelens van depressie, angst en stress. Vooral bij meiden is te zien dat pesten, als dader of als slachtoffer, sterk verwant is aan een verhoogde kans op depressiviteit en suïcidaliteit (Arseneault, Bowes & Shakoor, 2010; La Greca & Harrison, 2005; Brunstein Klomek, Marrocco, Kleinman, Schonfeld & Gould, 2007).

In een leefklimaat waarin de nadruk ligt op regels en er gebrek is aan wederzijds respect tussen de begeleiders en jongeren, wordt er gesproken over een gesloten of repressief leefklimaat. Een dergelijk 'gesloten' leefklimaat zorgt voor onveiligheid, hulpeloosheid, angst en agressie bij de jongeren. Zodra begeleiders meer repressie in gaan zetten, des te meer weerstand en agressie jongeren laten zien blijkt uit onderzoek. Daarentegen neemt agressie juist af als de begeleiders adequaat reageren op de behoefte van de jongeren (Harvey, 2005; Marshal, 2010; Van der Helm, Beld & Stams, 2014; Van der Helm, Wissink, de Jongh & Stams, 2012). Meiden in gesloten inrichtingen lijken het leefklimaat over de tijd heen repressiever te gaan ervaren (Sonderman & van der Helm, 2012). Relationele agressie is een belangrijke negatieve coping strategie voor meiden in gesloten inrichtingen (Ford, Grasso, Hawke & Chapman 2013). Dit is beschadigend voor de meiden en de vaardigheden voor de emotieregulatie neemt af (Bowie, 2010). Uit onderzoek van de Hogeschool Leiden (Sonderman, 2014) naar het leefklimaat voor meiden in de (gesloten-)residentiële Jeugdzorg doet vermoeden dat er voor meiden een verband is tussen sfeer, (in)directe agressie, gevoel van eigenwaarde en depressieve gevoelens. Uit interviews en vragenlijsten van 56 opgesloten meiden met dat van 175

opgesloten jongens en 35 meiden die in de open residentiële Jeugdzorg zaten, zijn enkele belangrijke resultaten naar voren gekomen. Meiden gaven aan de sfeer op de leefgroep negatiever te ervaren dan jongens en is er gerapporteerd dat meiden meer agressie, meer gevoelens van lage eigenwaarde en gevoelens van depressie dan jongens voelden (Sonderman, 2014). Hier is een model voor gemaakt:

Figuur 2.1

Grafische weergave samenhang tussen leefklimaat, agressie en internaliserende problematiek van opgesloten meiden.

Overgenomen van "Leefklimaat voor meisjes in de gesloten en Justitiële jeugdinrichtingen", door J. Sonderman, P. van der Helm, R. Gutterswijk & G.J. Stams, in Nijhof, K. & Engels, R. (red) "Meisjes in zorg: signalering, preventie en behandeling", 2014, *Grafische weergave samenhang tussen leefklimaat, agressie en internaliserende problematiek van opgesloten meisjes*, p.137.

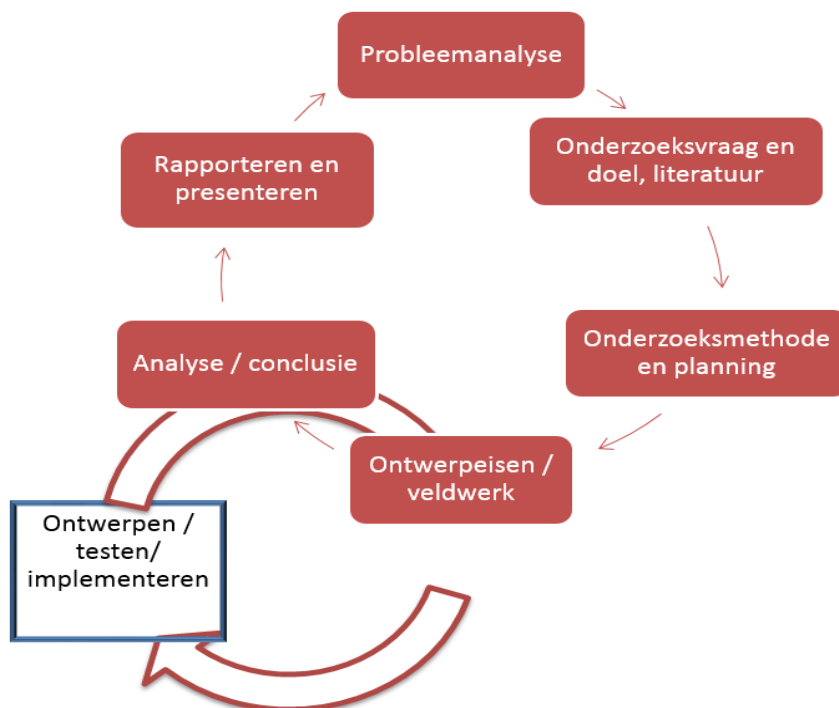
Het is mogelijk om de sfeer op de meiden leefgroepen (positief) te beïnvloeden. Uit de theorie die hiervoor genoemd is, blijkt hoe belangrijk het is dat er iets gedaan wordt met deze sfeer, onderlinge relaties en relationele agressie onder meiden in gesloten inrichtingen. Er moet extra aandacht besteed worden aan het positief bevorderen van de sfeer en er moet aandacht zijn voor de ingewikkelde relationele agressie tussen de meiden. Er zijn voor zover bekend geen methodes voor deze specifieke gender problematiek in gesloten inrichtingen. Meiden zeggen in interviews door het doen van activiteiten met elkaar, de sfeer positief wordt bevorderd (Sonderman, van der Helm, Gutterswijk & Stams, 2014).

3. Het plan van aanpak

Een ontwikkelonderzoek zit anders in elkaar dan een gebruikelijk praktijkgericht onderzoek. Het is geen eenmalig onderzoekstraject, maar veelal een meervoudig onderzoekstraject. De interventie is cyclisch en iteratief beoordeeld en bijgeschaafd. Gewoonlijk wordt er na de inleiding gestart met een bredere theoretische verkenning van het onderzoeksonderwerp. In dit onderzoek wordt daarvoor verder verwezen naar de scriptie van de Leeuw (2015). Er komt wel een deel uit dit vooronderzoek terug in het programma van eisen. Ook is er 'nieuwe' theoretische verkenning gezocht tijdens het ontwikkelonderzoek, deze zit verweven door het hele onderzoek, maar wordt niet uitgebreid beschreven. Er wordt benoemd wanneer hiervan gebruik is gemaakt. Deze theorie is veelal in de leermodule terug te vinden en te lezen. Hier zal gestart worden met de beschrijving van het plan van aanpak.

3.1 De onderzoeksbenadering

Dit onderzoek was een ontwikkelingsonderzoek. Er is een interventie ontworpen. Het ontwerp proces bestond uit meerdere fasen: de voorbereidingsfase, de ontwerpfase, de testfase en de implementatiefase. Het onderstaande model is gebruikt:

Figuur 3.1

Kernactiviteiten voor een (praktijk)ontwikkelingsonderzoek.

Overgenomen van 'College ontwerp/ontwikkelingsonderzoek OM3', door F. Stellingwerf, Hogeschool Leiden, september 2015, *Onderzoek/ontwerp en testcyclus*, Origineel van 'Praktijkonderzoek in zorg en welzijn', door C. van der Donk en B. van Lanen, 2015, *Kernactiviteiten voor praktijkonderzoek in zorg en welzijn*, p. 275.

3.1.1 De voorbereidingsfase

In de voorbereidingsfase werd het programma van eisen vanuit het vooronderzoek besproken met de opdrachtgever. Hierna zijn de ideeën voor een interventie uitgewisseld. In deze voorbereidingsfase werd er vastgesteld dat de onderzoeker een duidelijk beeld nodig had van de instelling Hestia. Er is toen besloten om een meeloop dag in te plannen op de instroomgroep Hera. De onderzoeker heeft een beeld kunnen krijgen van de interactie tussen de meiden op de leefgroep. Ook heeft de onderzoeker die avond mee kunnen maken hoe een bijeenkomst uit een leermodule werd gegeven. De onderzoeker heeft met de toen aanwezige pm-ers, de meiden individueel en als groep gesproken. Daarna is er besloten het onderzoeksvoorstel te schrijven. Dit bestond onder

andere uit het programma van eisen aangevuld met de opgedane informatie na de meeloop dag. De eisen die verwerkt zijn in de leermodule staan in het volgende hoofdstuk 'Programma van eisen'. Na het akkoord gaan van dit onderzoeksvoorstel, was het contract ondertekend door de opdrachtgever. Naast deze activiteiten heeft de onderzoeker zich ingelezen in het vooronderzoek en andere literatuur. Hierbij was de voorbereidingsfase afgesloten.

3.1.2 De ontwerpfase

De ontwerpfase begon. Er is eerst begonnen met het ontwerpen van één bijeenkomst voor de interventie. Het was toen al helder dat de interventie een leermodule zou worden. Na het uitwerken van één bijeenkomst is deze besproken met de opdrachtgever, er is feedback gegeven en deze is verwerkt. Hierna werd er afgesproken meerdere bijeenkomsten uit te werken. Zo ontstond er een eerste versie van de leermodule. De onderzoeker heeft weer feedback gevraagd van de opdrachtgever en dit is weer doorgevoerd naar de leermodule. Ondertussen is er gevraagd aan pm-ers wat zij vonden van de bijeenkomsten.

Zo werd het programma van eisen alsmaar uitgebreid. Na elk feedbackmoment werd er op iets gestuit waar de leermodule aan moest gaan voldoen. En zo ging dit door. Alle inhoudelijk verkregen eisen tot aan de testfase staan beschreven in het volgende hoofdstuk. In het daaropvolgende hoofdstuk, 'Toelichting keuze ontwerp', staat beschreven welke eisen doorslaggevend waren voor de leermodule en hoe deze zijn verwerkt naar de leermodule.

Op een gegeven moment is de leermodule naar de gedragswetenschapper van Hestia gestuurd. Hierna heeft er een volledige ommekeer plaatsgevonden voor de leermodule. De leermodule was op dat moment 'probleemgericht', zonder dat de onderzoeker daar bewust van was. Horizon Jeugdzorg werkt met de oplossingsgerichte methode. De leermodule is hierna zo oplossingsgericht mogelijk gemaakt. Na het verkrijgen van de feedback van de gedragswetenschapper van Hestia en de opdrachtgever op de oplossingsgerichte leermodule is het proces verder gegaan naar de testfase.

3.1.3 De testfase

Tijdens de testfase is de leermodule getest in de praktijk. Er zijn zes bijeenkomsten gegeven op de instroomgroep Hera. Hoe het uittesten verliep en de conclusies die hieruit zijn getrokken staan beschreven in hoofdstuk 6. Tijdens het uittesten zijn er belangrijke elementen geobserveerd, er is feedback gevraagd aan de meiden en er is feedback gevraagd aan de pm-ers die er op die avond werkten. Deze toen nieuw opgedane feedback is verwerkt in de leermodule. Hierna zijn er nog verschillende feedback momenten geweest met de deskundigen. Na alles door te voeren naar de leermodule is het eindproduct ontstaan. De leermodule is een los document naast dit rapport. Daarna hebben er nog veel uitgebreide feedbackmomenten plaatsgevonden om de leermodule zo goed mogelijk aan te laten sluiten op de wensen van Hestia.

3.1.4 Mondeling informed consent

Voordat de allereerste bijeenkomst werd getest, is er aan de meiden uitgelegd wat de onderzoeker kwam doen. Er is uitgelegd wat de doelstelling was van het ontwikkelingsonderzoek zelf en het zes maal uittesten van een bijeenkomst. Er is gevraagd of de meiden begrepen wat er werd gezegd. Dezelfde uitleg is gegeven aan de pm-ers van Hera. Daarnaast is er ook gevraagd of de onderzoeker alles wat zij ging observeren en aan feedback terug kreeg, op mocht schrijven om dit te notuleren. De meiden en pm-ers zijn hier mondeling mee akkoord gegaan. De meiden en pm-ers blijven anoniem in dit ontwikkelingsonderzoek. Er is geen film- of geluidmateriaal opgenomen van de meiden. Wel zijn er af en toe feedback gesprekken met de pm-ers of deskundigen opgenomen, om op een later moment de feedback terug te kunnen halen. De genotuleerde feedback van de deskundigen mag gebruikt worden voor het rapport.

3.1.5 De implementatiefase

In de implementatiefase van dit onderzoek is er alleen gekozen voor het overhandigen van de materialen voor de leermodule en het presenteren van de leermodule op Hestia.

Dit staat beschreven in hoofdstuk 7. Een volledige implementatie was te groot voor dit onderzoek alleen, wel is er in de aanbeveling te lezen hoe Hestia dit eventueel zelf zou kunnen organiseren.

3.2 De planning; databronnen, activiteiten en dataverzamelingstechnieken

Er is een proces geweest waarbij er op veel verschillende momenten veel verschillende databronnen zijn gebruikt met behulp van verschillende dataverzamelingstechnieken. Ook hebben er verschillende activiteiten plaatsgevonden om tot het product te komen. Om dit overzichtelijk weer te kunnen geven, zijn er drie tabellen gemaakt.

- Figuur 3.1: Een weergave met de personen waarvan de meeste feedback is vergaard, met daarbij hun toenmalige functie.
- Figuur 3.2: Een planning in grote lijnen; *wanneer* er welke bron is geraadpleegd, *wat* voor informatie er is vergaard en *hoe* deze is verkregen.
- Figuur 3.3: Een overzicht met de gebruikte literatuur en mediaproducten voor het eindproduct met daarbij een korte uitleg. Hierbij moet wel gezegd worden, elke bijeenkomst die geïnspireerd is op een spel uit een boek, is uiteraard aangepast zodat de bijeenkomst zoveel mogelijk zou voldoen aan het programma van eisen en op de doelgroep aan zou sluiten. In de leermodule, het losse product, staan er bij de bijeenkomsten de gebruikte bron (met pagina nummer), als dit van toepassing is. De bijeenkomsten waarbij dit niet het geval is, zijn door de onderzoeker zelf bedacht en/of gebaseerd op het programma van eisen.

Mevrouw J. van den Berg	Opdrachtgever en pedagogisch medewerker Hestia
Mevrouw I. Bramsen	Gz-psycholoog en gedragswetenschapper Hestia
Mevrouw S. van der Wouden	Gz-psycholoog, Orthopedagoog NVO en gedragswetenschapper Horizon
Mevrouw J. Sonderman	Scriptiebegeleider/docent Hogeschool Leiden, maakt deel uit van lectoraat residentiële Jeugdzorg en is gespecialiseerd in het meisjes- en leefklimaatonderzoek

Figuur 3.1

Deskundigen tijdens dit ontwikkelingsonderzoek.

Planning in grote lijnen			
Datum:	Bron:	Wat:	Hoe:
11-2015	Vooronderzoek L. de Leeuw 2015	Bestuderen van het vooronderzoek. Het opstellen van een programma van eisen uit dit vooronderzoek.	n.v.t.
11-2015	J. van den Berg	Onderzoekopdracht bespreken. Opgesteld programma van eisen bespreken. Programma van eisen aanvullen.	Face-to-face Informatie notuleren
23-11-2015	Hestia Meiden Hera Pm-ers Hera	Meeloop dag groep Hera. Met meiden Hera in gesprek gaan. Pm-ers ondervragen. Leermodules Hestia bestuderen.	Observering Face-to-face Informatie notuleren
12-2015	J. van den Berg	Onderzoeksvoorstel bespreken, goed keuren en ondertekenen.	Face-to-face Informatie notuleren
12-2015	J. van den Berg J. Sonderman	Feedback bespreken op schetsen voor de leermodule.	Face-to-face Feedback notuleren
02-2016	J. van den Berg	Feedback bespreken op de eerste versie van de leermodule.	Face-to-face Feedback notuleren
03-2016	J. van den Berg	Feedback bespreken op de tweede versie van de leermodule.	Face-to-face Feedback notuleren
04-2016	I. Bramsen	Feedback bespreken op de tweede versie van de leermodule (probleemgerichte versie).	Face-to-face Feedback notuleren

05-2016	I. Bramsen J. van den Berg J. Sonderman	Feedback bespreken op de derde versie van de leermodule (oplossingsgerichte versie).	Face-to-face en Feedback via mail contact Feedback notuleren
30-05-2016	Meiden Hera Pm-ers Hera	Test 1 bijeenkomst leermodule. Nabespreken met meiden. Nabespreken met pm-ers.	Leermodule uitvoeren Participerende observatie Face-to-face Informatie notuleren
06-2016	I. Bramsen J. van den Berg	Observaties en bevindingen sturen via mail en feedback bespreken test 1.	Feedback via mail contact
06-06-2016	Meiden Hera Pm-ers Hera	Test 2 bijeenkomst leermodule. Nabespreken met meiden. Nabespreken met pm-ers.	Leermodule uitvoeren Participerende observatie Face-to-face Informatie notuleren
06-2016	I. Bramsen J. van den Berg	Observaties en bevindingen sturen via mail en feedback bespreken test 2.	Feedback via mail contact
13-06-2016	Meiden Hera Pm-ers Hera	Test 3 bijeenkomst leermodule. Nabespreken met meiden. Nabespreken met pm-ers.	Leermodule uitvoeren Participerende observatie Face-to-face Informatie notuleren
06-2016	I. Bramsen J. van den Berg J. Sonderman	Observaties en bevindingen sturen via mail en feedback bespreken test 3.	Feedback via mail contact en Face-to-Face Feedback notuleren
27-06-2016	Meiden Hera Pm-ers Hera	Test 4 bijeenkomst leermodule. Nabespreken met meiden. Nabespreken met pm-ers.	Leermodule uitvoeren Participerende observatie Face-to-face Informatie notuleren
06-2016	I. Bramsen J. van den Berg J. Sonderman	Observaties en bevindingen sturen via mail en feedback bespreken test 4.	Feedback via mail contact
04-07-2016	Meiden Hera Pm-ers Hera	Test 5 bijeenkomst leermodule. Nabespreken met meiden. Nabespreken met pm-ers.	Leermodule uitvoeren Participerende observatie Face-to-face Informatie notuleren
07-2016	I. Bramsen J. van den Berg	Observaties en bevindingen sturen via mail en feedback bespreken test 5.	Feedback via mail contact
11-07-2016	Meiden Hera Pm-ers Hera	Test 6 bijeenkomst leermodule. Nabespreken met meiden. Nabespreken met pm-ers.	Leermodule uitvoeren Participerende observatie Face-to-face Informatie notuleren
07-2016	I. Bramsen J. van den Berg	Observaties en bevindingen sturen via mail en feedback bespreken test 6.	Feedback via mail contact

07-2016	J. Sonderman	Feedback besproken op toenmalige leermodule en rapport.	Face-to-face en Feedback via mail contact Feedback notuleren
09-2016 t/m 01-2017	I. Bramsen J. van den Berg S. van der Woude J. Sonderman	Alle ontvangen feedback en observaties verwerkt in de leermodule. Verschillende gedetailleerde feedback rondes over en weer ontvangen en verwerkt tot het eindproduct was behaald.	Face-to-face en Feedback via mail contact Feedback notuleren
02-2017 t/m 13-04-2017	J. Sonderman	Rapport verder uitschrijven. Feedback bespreken en verwerken. Totdat rapport compleet was.	Face-to-face en Feedback via mail contact Feedback notuleren

Figuur 3.2

Gebruikte databronnen en dataverzamelingstechnieken tijdens dit ontwikkelingsonderzoek.

Bron:	Wat:
<i>Handboek Positieve Groepsvorming.</i> M. Bakker-de Jong & I. Mijland (2015)	Een boek met uitleg hoe er kan worden gestreefd naar positieve groepsvorming in klassen in het onderwijs. Er staan voorbeelden van activiteiten in.
<i>Challenge Day Nederland.</i> www.challengedaynederland.nl	De organisatie achter het tv programma 'Over de streep'. Eén bijeenkomst is genoemd naar dit tv programma, bevat een opdracht die lijkt op het programma met hetzelfde doel; de klas/groep dichter tot elkaar te brengen.
<i>Kinderen en... Geen grapjes over pesten 125 kant- en klare activiteiten om kinderen te helpen hun woede te beheersen, conflicten op te lossen, empathie te ontwikkelen en goed om te gaan met anderen. Voor groep 5-8.</i> N. Drew & M. A. (2012)	Het boek bevat precies datgene wat er in de titel van het boek staat. De informatie en activiteiten gebruikt in het leermodule thema 'Meiden komen op voor meiden'.
<i>Oplossingsgerichte gespreksvoering met ouders en kinderen.</i> A. Huibers (2008)	Een artikel waarin de oplossingsgerichte methode de 'cirkel-techniek' uit wordt gelegd. Eén van de bijeenkomsten bevat deze techniek.
<i>Wij zijn een groep. Versterk het groepsgevoel met verrassende opdrachten en spel.</i> N. van Kordelaar & M. Zwaan (2011)	Een boek vol met opdrachten om het groepsgevoel van een klas te stimuleren. De opdrachten zijn gericht op groepen uit het basisonderwijs en vanaf de middenbouw. In de leermodule zijn er meerdere bijeenkomsten geïnspireerd op opdrachten uit dit boek. Juist omdat er in dit boek aandacht is besteed aan nieuwe groepen samenvoegen, nieuwe kinderen in de klas, pesten en het ontdekken van krachten.
<i>Zeg nee tegen pesten! Praktische gids voor leerkrachten, hulpverleners, begeleiders en ouders.</i> H. Prinsen (2013)	Een boek dat handvatten aanreikt om pestgedrag te signaleren en aan te pakken. Achtergrond informatie over het thema pesten. Gebruikt in het leermodule thema 'Meiden komen op voor meiden'.
<i>Bijnamenspel.</i> Scoutpedia. nl.scoutwiki.org	Een site vol met laagdrempelige kennismakingsspellen.
<i>Oplossingsgerichte therapie in de praktijk Wonderen die werken.</i> S. de Shazer & Y. Dolan (2009)	Een boek waarin de methode oplossingsgericht werken helder staat beschreven. Onder andere de wondervraag is gebruikt voor één van de bijeenkomsten van de leermodule.

<i>Een roze bril: Meidenvenijn op de basisschool, Een doeboek voor leerkrachten en ib'ers die meidenvenijn zien en houden van aanpakken.</i> A. Visser (2011)	Een boek waarin speciaal wordt ingegaan op het pestgedrag van meiden. Deze informatie is verwerkt in een aantal bijeenkomsten van het thema 'Meiden komen op voor meiden'. Een boek met inspirerende activiteiten waar veel inspiratie uit is gehaald.
<i>De 9 Teamrollen van Belbin.</i> www.werkenmetteamrollen.nl	Om een beeld te krijgen van de rolverdeling in de meidengroepen. Deze zogenaamde 'Belbin' rollen vertaald naar makkelijker te begrijpen taal in de leermodule.
<i>Anouk</i> Wikipedia	Een voorbeeld van een 'sterke' vrouw. Waar de meiden eventueel inspiratie uit kunnen halen. Dit verwerkt in de bijeenkomst waarin de meiden inspirerende muziknummers aan elkaar laten horen.
<i>Van pesten naar samenwerken, De supportgroep: Oplossingsgerichte aanpak bij pestgedrag in school.</i> S. Young (2013)	Een boek dat inhoudelijk goed aansluit op de doelstelling van dit ontwikkelingsonderzoek. Een oplossingsgerichte benadering voor de aanpak van pestgedrag en het stimuleren van samenwerken. De inspiratie die uit dit boek is verkregen, is verwerkt in het formuleren van vragen die aan de meiden worden gesteld.
Film: <i>Mean Girls</i> M. Lorne & M. S. Waters (2004)	Een film waarin 'overdreven' typisch meiden pestgedrag wordt vertoond. In de film komt een duidelijke rolverdeling naar voren. De film is verdeeld over drie bijeenkomsten waarin de meiden kritisch gaan kijken naar deze film.
Youtube: <i>Pesten, bedreigen, zelfmoord –mijn verhaal.</i> E. Middelburg [aHowlingWolfGirl] (16 juli 2013)	Een filmpje waarin duidelijk wordt welke ernstige gevolgen pesten voor iemand kan hebben. Deze wordt aan de meiden laten zien.
Youtube: <i>Hoe kijkt de klas terug na 3 maanden? – PROJECT P: STOP HET PESTEN.</i> RTL Reality (28 april 2014)	Een filmpje waarin duidelijk wordt wat het oplevert om iets te doen aan pesten. Deze wordt aan de meiden laten zien.
Youtube: <i>Meer voor jezelf opkomen 1 simpele tip.</i> Gorny, T. [Ask a Guy] (12 januari 2015)	Een filmpje waarin een goede tip wordt gegeven hoe op te komen voor jezelf. Deze wordt aan de meiden laten zien.
Youtube: <i>Michelle Obama's speech moves many tears in Charlotte.</i> Washington Post (4 september 2012)	Een filmpje met een voorbeeld van een vrouw met een 'zelfverzekerde, sterke' houding. Deze wordt aan de meiden laten zien.

Figuur 3.3

Overzicht gebruikte literatuur en mediaproducten.

3.3 Betrouwbaarheid en validiteit van het onderzoek

Betrouwbaarheid is een lastig begrip in dit ontwikkelingsonderzoek. Namelijk als een andere onderzoeker ditzelfde onderzoek had gedaan, was er een andere interventie uitgekomen en was er niet hetzelfde resultaat uit gekomen. Eigenlijk is het begrip 'betrouwbaarheid' niet aan de orde, omdat het een heel creatief proces is geweest waarin co-creatie met de praktijk de leermodule tot stand heeft gebracht. De focus van de onderzoeker heeft gelegen bij de ontwikkeling van inhoudsvaliditeit. Er is een theoretisch onderbouwd probleem, namelijk dat de groeps sfeer op de meiden leefgroep beneden pijl is. Men wenst daarvoor een middel, namelijk een groepsinterventie die past bij de bestaande werkwijze en bij de bestaande doelgroep. Elke keer is de aandacht van de onderzoeker daar gevestigd op geweest en stelde zichzelf telkens de vraag: "Past dit bij

de bestaande doelgroep en de bestaande werkwijze?" Hier is de validiteit van ontleend. De grote vraag blijft: "Werkt de leermodule en zal het, het gewenste resultaat geven?" Dit zal blijken uit het al dan niet vooruitgaan van de leefklimaat scores en dat is voor de volgende onderzoeker om dit te onderzoeken. Door middel van de bijeenkomsten die wel zijn getest op de meiden leefgroep en alle feedback die is gevraagd, is geprobeerd de validiteit van het product (de leermodule) telkens te verhogen.

4. Het programma van eisen

In dit hoofdstuk komen alle eisen aan bod waar de leermodule aan moest voldoen. Allereerst het programma van eisen vanuit het vooronderzoek. Hierna de eisen die er steeds weer zijn bijgekomen na alle feedbackrondes. Alle eisen tot aan de testfase staan in dit hoofdstuk beschreven. De belangrijkste ontwikkelingen in de leermodule staan beschreven in hoofdstuk 5, 'Toelichting keuze ontwerp', en in hoofdstuk 6 'De testfase'.

4.1 Het programma van eisen vanuit het vooronderzoek

Onderstaande tabellen kunnen worden gezien als een samenvatting van de belangrijkste eisen voor een te ontwikkelen interventie uit het vooronderzoek van L. de Leeuw 2015.

Verschillende eisen waar een interventie aan moet voldoen vanuit de theorie:	Auteur:
De interventie vindt plaats op groepsniveau.	(Michiels, Kuppens & Grietens, 2010).
Pm-ers dienen rekening te houden met de voorgeschiedenis, individuele problemen, het niveau en de mogelijkheden per individueel kind op de groep.	(Michiels, Kuppens & Grietens, 2010).
Met de groep communiceren over relaties.	(Michiels, Kuppens & Grietens, 2010).
Problemen op betrekkingniveau zijn alleen op te lossen door in gesprek te gaan over onderlinge communicatie.	(Remmerswaal, 2013).
Het verspreiden van informatie over relationele agressie, het erkennen en de gevolgen bespreken. Pm-ers en jongeren leren signalen rondom deze variant van agressie herkennen.	(Michiels, Kuppens & Grietens, 2010).
Positief gedrag belonen.	(Michiels, Kuppens & Grietens, 2010).
Rekening houden met het feit dat relationele agressie vaak stiekem plaatsvindt. Niet alleen de dader gaat vaak stiekem te werk, ook het slachtoffer houdt dit vaak stil.	(Michiels, Kuppens & Grietens, 2010).
Rekening houden dat relationele agressie subjectief is. De een kan het als agressie beschouwen, de ander ziet het als iets anders.	(Michiels, Kuppens & Grietens, 2010).
Rekening mee houden dat relationele agressie een doel heeft (bijvoorbeeld een bepaalde hiërarchie in stand houden, wat de jongere een veilig gevoel geeft).	(Michiels, Kuppens & Grietens, 2010).
De aanpak moet zich richten op het aanleren van niet-agressief gedrag en het afleren van agressief gedrag.	(Michiels, Kuppens & Grietens, 2010).
Rekening houden met de uniciteit van de groep.	(Michiels, Kuppens & Grietens, 2010).

Verschillende eisen waar een interventie aan moet voldoen vanuit de praktijk (afgenomen interviews):	
De effecten nagaan en het evalueren van de interventie. Tevredenheid moet van beide kanten uitgezocht worden.	Pm-ers die de jongeren goed kennen en er al een tijdje werken de interventie uit laten voeren.
Het dient een continu proces te zijn, het monitoren en herhalen van het proces/de interventie.	Eenduidige manier van werken door alle begeleiders van de desbetreffende leefgroep.
De interventie vindt plaats in een aparte ruimte, in een neutrale en formele omgeving als het gaat om jongeren met veel gedragsproblemen. Anderzijds zou het	Interactief de jongeren erbij betrekken. Eventueel een jongere (met wat meer zelfvertrouwen, meer sociaal vaardig zijn of wat langer op de groep zit) helpen

juist helpen om de interventie in de woonkamer vorm te geven. Een informele ruimte kan voor de jongeren vertrouwd zijn. Er kan altijd gekozen worden om een jongere apart te spreken op kantoor of in de slaapkamer als dit nodig is. Het gaat om de groep. De woonkamer is de ruimte waar iedereen met elkaar is.	meespelen met een rollenspel. Of deze jongere het voortouw laten nemen. De jongeren luisteren liever naar elkaar. Wel op voorwaarde, dat het veilig genoeg is. En dat de pm-er naast de jongere staat en eventueel het één en ander vooraf bespreekt/voorbereidt.
De jongeren dienen vroegtijdig geïnformeerd te worden over de interventie en het onderwerp van de interventie.	De interventie dient op een vaste dag en tijd gegeven te worden en er wordt gebruik gemaakt van het ritme op de leefgroep.
Het gesprek aangaan over moeilijke thema's en met name eigen ervaringen van de jongeren over relationele agressie.	Het gesprek aangaan over het contact onderling, onderzoeken wat er precies mis gaat.
De interventie moet niet overlappen met het programma dat ze al hebben. De pm-ers moeten in maximaal 15 minuten zich kunnen voorbereiden voor een bepaalde bijeenkomst van de interventie. De interventie moet daarom zeer concreet en duidelijk zijn.	Twee tot drie pm-ers dienen aanwezig te zijn tijdens het geven van de interventie. Een gespreksleider en een pm-er die meer met het gedrag bezig is en de nodige correctie kan geven. Een derde om de gespreksleider te helpen met eventuele rollenspellen en het uitvoeren van opdrachten.
Meerdere thematische bijeenkomsten van rond de driekwartier bevatten. Het organiseren van een startbijeenkomst met algemene uitleg.	Gebruik maken van filmpjes, opdrachten, huiswerkopdrachten. Handleiding waarin het doel is beschreven en de resultaten die behaald moeten worden.
Elke bijeenkomst heeft een zelfde soort opbouw. Aan het begin van elke bijeenkomst wordt eerst het onderwerp ingeluid en worden ervaringen uitgewisseld.	Men zou de jongeren moeten vragen naar zichzelf te kijken en na te denken over wat zij anders moeten of willen doen, zonder elkaar te veroordelen.
Een interventie moet preventief zijn om relationele agressie te voorkomen.	Het allereerst creëren van een basisveiligheid op de leefgroep.
Actief bezig zijn om de interventie levendig te houden en veel theorie te vermijden. Gebruik maken van (fysieke) spelvormen en spellen om het samenwerken te stimuleren.	Relationele agressie is een terugkerend hoofdonderwerp in de interventie en er zal constant (indirect) aandacht aan worden gegeven. Wat de gevolgen zijn, wat het met een ander doet, de bewustwording is zeer belangrijk.
Er moet ruimte zijn om frustraties te uiten.	De thema's veiligheid en vertrouwelijkheid krijgen een grote rol.
Er moet (speciale) aandacht zijn voor nieuwe leden in de groep.	Elke bijeenkomst dient een positieve start en afsluiting te hebben.

Gewenste bejegening van pm-ers tijdens het inzetten van een interventie (op basis van de afgenomen interviews):

Voorbeeldfunctie aannemen.	Naast de jongeren staan.
Een neutrale houding hebben.	Voorspelbaar reageren.
Oordeelvrij reageren.	Zichzelf kwetsbaar opstellen.
Duidelijk maken dat datgene wat besproken wordt tijdens de interventie binnen de groep gehouden wordt.	Vaststellen of de veiligheid groot genoeg is op de leefgroep om de interventie uit te kunnen voeren.
Betrouwbaar zijn (zeggen wat je doet en doen wat je zegt).	De jongeren de ruimte en tijd geven om zich kwetsbaar te durven opstellen.

Jongeren complimenteren als ze zich uit durven te spreken en zich kwetsbaar opstellen.	Het aanspreken van jongeren die de veiligheid in gevaar brengen.
De jongeren een gevoel van autonomie geven.	Incidenteel belonen om de interesse voor een interventie te wekken.
Aandachtig luisteren.	Observeren.
Iedereen serieus nemen.	Iedereen in haar waarde laten.
Humor kan de interventie positief beïnvloeden.	Respect tonen, een ander als gelijke behandelen.
Betrokken zijn.	Het aangaan van het contact.
Het contact laagdrempelig houden.	Sterk in de schoenen staan.
Aandacht ligt bij het aanleren van gewenst gedrag en het beperken van ongewenst gedrag. Daarnaast ook het normaliseren van gedrag.	Sensitief zijn op non-verbale signalen, deze monitoren en de interacties tussen jongeren aan gaan en begrijpen.
De compassie als mens te laten zien, de menselijkheid inzetten om zich in te kunnen leven.	Benoemen wat de interventie oplevert aan de jongeren (bijvoorbeeld een veilige sfeer).
Een 'echte' houding hebben.	

Naast al deze eisen in de tabellen is er nog één ander onderdeel gebruikt uit het vooronderzoek van L. de Leeuw 2015, namelijk de 'veiligheidsbox'. De naam van deze box is veranderd naar 'sfeerbox', maar heeft in grote lijnen hetzelfde doel als de Leeuw beschreef in haar onderzoek.

4.2 Het programma van eisen vanaf de voorbereidingsfase tot aan de testfase

Verschillende feedback momenten zijn in verschillende tabellen ingedeeld.

Aanvulling op programma van eisen uit het vooronderzoek van opdrachtgever J. van den Berg, november 2015. De leermodule moet:	
- eens per week kunnen worden gegeven;	- een variëteit aan bijeenkomsten bevatten;
- zo te gebruiken zijn dat pm-ers meteen kunnen zien waar de bijeenkomst over gaat en hierdoor weten welke bijeenkomst ze in kunnen gaan zetten;	- overzichtelijk en praktisch zijn, zodat pm-ers meteen weten wie, waar, wanneer en hoe er wat moet gebeuren;
- de interesse van de meiden wekken, niet te veel theorie bevatten en het moet interactief zijn;	- in de voorbereiding van een bijeenkomst niet te lang hoeven duren, pm-ers moeten er snel mee kunnen werken;
- bijeenkomsten hebben die per bijeenkomst 45 tot 60 minuten duren;	- subdoelen bevatten die gekoppeld zijn aan verschillende bijeenkomsten;
- rekening houden met de leeftijd, traumatische achtergrond en het IQ van de jonge meiden;	- rekening houden met de steeds veranderende samenstellingen van de groepen op Hestia;

Observatie meeloop dag, de gegeven leermodule door pm-ers op groep Hera, 23-11-2015.	
- Het doel van de bijeenkomst was onduidelijk voor de meiden.	- Het niveau van de bijeenkomst was te hoog gegrepen voor de meiden.
- Onvoldoende tijd voor de pm-ers om de bijeenkomst voor te bereiden.	- De meiden hadden weinig tot niks uit de bijeenkomst gehaald en konden hetgeen wat ze geleerd hadden niet toepassen in hun dagelijks leven of in de toekomst.

Feedback J. van den Berg op (deel-)ontwerp, 29-12-2015.	
- Een bijeenkomst als 'over de streep' moet niet vooraan geplaatst worden, omdat de meiden zich erg kwetsbaar op moeten stellen. De meiden moeten hier wel veiligheid voor ervaren. Het lastige is wel dat de groep altijd blijft veranderen.	- Er kan ook een verschil worden gemaakt in de vraagstelling bij 'over de streep'. Vragen waarbij het gesprek oppervlakkig blijft en andere vragen die juist de diepte in gaan.
- Voor de meiden moeten er geen moeilijke woorden worden gebruikt. Korte stukjes theorie en de kracht zit het in het simpel houden. Ook moet er simpele taal worden gebruikt voor de pm-ers, zodat het snel duidelijk is wat de bedoeling is. En een pm-er die de leermodule niet kent, meteen weet hoe hij aan de slag moet gaan.	- Er moeten telkens stukjes theorie over relationele agressie terug blijven komen, zodat het blijft hangen bij de meiden. Herhalen werkt bij deze meiden. Het letterlijk herhalen hoeft niet, dan verlies je weer de aandacht. De theorie interactief maken zal helpend zijn. De bijeenkomsten betrekken op de meiden zelf. Eventueel erop terug komen in de huiskamer-vergadering.
- In de eerste bijeenkomst moet worden uitgelegd waarom deze bijeenkomsten worden gegeven.	

Feedback docent J. Sonderman op (deel-)ontwerp, december 2015.	
- Bij het formuleren van (sub)doelen voor de bijeenkomsten moet er kritisch gekeken worden naar de benaming. De doelen moeten zo zijn, dat ze duidelijk zijn voor de pm-ers. Een doel waarmee duidelijk wordt wat ze op dat moment van de meiden zien of verwachten. Ook moeten de doelen SMART en concreet geformuleerd zijn.	- De leermodule kan interactief worden gemaakt met een film, en deze kan in stukjes worden verdeeld in verschillende bijeenkomsten.
- Tijdens de bijeenkomsten moeten de meiden na kunnen denken over situaties buiten school of buiten de instelling, zodat de meiden ook weten om te gaan met soortgelijke situaties buiten Hestia.	- Er moeten voorafgaand aan de bijeenkomsten afspraken worden gemaakt wat betreft veiligheid en informatie die binnen de groep blijft, zodat de meiden een gevoel van veiligheid krijgen.
- De titel van de leermodule positief formuleren.	

Feedback J. van den Berg op (deel-)ontwerp, 16 en 26 -02-2016.	
- Het maken van afspraken aan het begin van elke bijeenkomst omtrent veiligheid ook interactief maken.	- Voorbereidingen die de pm-ers moeten treffen alleen in het voorblad vermelden.
- Een leuke afsluitende bijeenkomst bedenken.	- Het aantal bijeenkomsten hangt af van de doelen die behaald moeten worden.

Feedback J. Sonderman op (deel-)ontwerp, 18-02-2016.	
- Het maken van afspraken voordat een bijeenkomst begint om de veiligheid te waarborgen, daar mogen de pm-ers normerend in zijn. Meiden vinden dit fijn, hier is onderzoek naar gedaan, equipe.	- Uitleggen aan de meiden waarom bepaalde bijeenkomsten gedaan worden, dat vergroot de aandacht.

Feedback gedragswetenschapper I. Bramsen op (deel-)ontwerp, 31-03-2016.	
- Hoe de leermodule nu is, is deze stigmatiserend. Het is gericht op het negatieve, het is probleemgericht.	- De leermodule moet oplossingsgericht worden. Richten op wat er wel goed gaat en wat de meiden goed doen, empowerment.
- Prosociaal gedrag bevorderen, herkennen en belonen.	- Het zou 80 procent positief moeten zijn en 20 procent over pestgedrag.
- Vertrouwen hebben dat de meiden het wel kunnen.	- Wantrouwen verminderen en het vertrouwen vergroten.
- Hoop geven dat het anders kan.	- Naam en doelstelling van de leermodule veranderen.

Feedback I. Bramsen en J. van den Berg op (deel-)ontwerp, 16 en 30 -05-2016.	
- Een zelftest maken voor de pm-ers gericht op de tabel met de gewenste bejegening.	- Een stuk theoretische onderbouwing als bijlage in de leermodule toevoegen.

5. Toelichting keuze ontwerp

In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe er tot het product is gekomen tot aan de testfase. In het hoofdstuk hiervoor zijn alle eisen beschreven. Er zal in dit hoofdstuk niet worden ingegaan op elke eis, maar er worden eisen en dilemma's besproken die de meeste invloed hebben gehad op de leermodule. De eisen die niet aan bod komen, zijn wel verwerkt in de leermodule. Er is zoveel mogelijk rekening gehouden met elke eis.

Pm-ers dienen rekening te houden met de voorgeschiedenis (traumatisch verleden), individuele problemen (psychische gezondheid), het niveau (o.a. IQ) en de mogelijkheden per individueel meisje op de groep.

De ontwikkelde leermodule moest gemaakt worden voor een ingewikkelde doelgroep. De meiden op Hestia zijn ontzettend kwetsbare meiden. Daarom is ervoor gekozen om de keuze voor welke bijeenkomst er gekozen wordt, te laten bij de pm-ers zelf. Zij kennen de meiden immers het beste en weten waar ze op dat moment het meest rekening mee moeten houden en waar de grootste behoefte ligt. Er is voor gekozen om in de bijeenkomsten een duidelijke en makkelijke taal te hanteren. Als er gebruik wordt gemaakt van lastige woorden, wordt er in de bijeenkomst gevraagd of de pm-ers aan de meiden kunnen vragen of ze het goed hebben begrepen. Daarnaast hebben de meiden een traumatisch verleden. Daarom is ervoor gekozen om de bijeenkomsten veiligheidssterren te geven. Dit drukt uit in welke mate de groep veilig 'moet' zijn om een bijeenkomst te kunnen geven. Ook wordt de veiligheid gewaarborgd door middel van de 'sfeerbox', waarin de meiden hun sfeer ervaringen kunnen opschrijven. En is het noodzakelijk dat er duidelijke afspraken over veiligheid aan het begin van elke bijeenkomst worden gemaakt of herhaald. Er zitten meerdere bijeenkomsten in de leermodule om de krachten te ontdekken van de meiden. Er zitten bijeenkomsten in de leermodule die voor meer veiligheid in de groep kunnen zorgen. En er zijn laagdrempelige bijeenkomsten waarin elkaar leren kennen centraal staat.

Het verspreiden van informatie over relationele agressie, het erkennen en de gevolgen bespreken van deze vorm van agressie. Pm-ers en de meiden leren signalen rondom deze variant van agressie herkennen.

Er is één thema in de leermodule, 'Meiden komen op voor meiden', waarin het onderwerp relationele agressie het hoofdonderwerp is. Verdeeld in verschillende bijeenkomsten komen de verschillende kanten van relationele agressie aan bod. Het herkennen, erkennen en de gevolgen van relationele agressie worden in deze bijeenkomsten besproken. Daarnaast leren de meiden voor zichzelf en voor andere op te komen. Er wordt ook aandacht gegeven aan de groepsrollen van meiden die mogelijk komen kijken bij relationele agressie. Het is vooral in deze bijeenkomsten de bedoeling om het bespreekbaar te maken. De nadruk wordt niet gelegd op diegenen die relationele agressie tonen, maar er wordt gekeken naar oplossingen en krachten. Dit onderwerp is zo veel mogelijk oplossingsgericht gemaakt.

Rekening houden met de uniciteit van de groep.

Elke groep is anders. Zo ook de meiden leefgroepen op Hestia. Wat deze groepen lastig maakt, is dat de samenstellingen van de groepen regelmatig veranderen. Er zijn veel verschillende bijeenkomsten gemaakt, verdeeld in drie thema's, waardoor de kans groter is dat er altijd een bijpassende bijeenkomst kan worden gegeven voor die unieke groep.

De leermodule moet snel voor te bereiden zijn.

Het taalgebruik en de zinsopbouw zijn in de leermodule zo duidelijk en simpel mogelijk gehouden. Daarnaast is er een inleiding beschreven hoe de leermodule in zijn werk gaat. Ook is er bij elke bijeenkomst beschreven hoe lang de voorbereidingstijd duurt. In de voorbereidingstijd moeten pm-ers de bijeenkomst doorlezen, eventueel spullen klaarzetten. De voorbereidingstijd zal niet langer dan tien minuten duren. Dit alles moet ervoor zorgen dat de leermodule en de bijeenkomsten snel voor te bereiden zijn.

Voordat de leermodule gegeven kan worden, moet er een basisveiligheid zijn.

De leefgroepen op Hestia bevatten kwetsbare meiden. Daarnaast zijn de meiden geplaatst (door een kinderrechtter) en zitten ze in een gesloten setting. Ook veranderen de samenstellingen van de groepen regelmatig. Stel er wordt eerst gezorgd voor een basisveiligheid, kan het zo zijn dat de groep inmiddels al weer is veranderd. Dit maakt het lastig om eerst te werken aan een basisveiligheid in de groep. Daarom zijn er voor een aantal hulpmiddelen gekozen die deze veiligheid creëren en waarborgen tijdens het geven van de leermodule. Deze hulpmiddelen bestaan uit: de sfeerbox, de graadmeter benodigde veiligheid (de veiligheidssterren), het maken en herhalen van afspraken met de meiden voordat een bijeenkomst begint, een gewenste bejegening voor de pm-ers en de checklisten voor de pm-ers. De sfeerbox is er voor de meiden om hun ervaringen van de groepssfeer in op te schrijven. Bij elke bijeenkomst staan er aan de hand van veiligheidssterren aangegeven in welke mate er veiligheid moet heersen voor de bijeenkomst kan worden gedaan. Dit betekent niet dat die veiligheid er móet zijn, maar het geeft aan wat de pm-ers kunnen verwachten en in hoeverre de meiden zich kwetsbaar op kunnen gaan stellen tijdens de bijeenkomst. Het is belangrijk om met de meiden afspraken te maken waar ze zich aan moeten houden tijdens de bijeenkomsten over veiligheid. Als de pm-ers eenzelfde houding of bejegening aanhouden, biedt dit de meiden veiligheid. Er zijn checklisten gemaakt voor de pm-ers om niks te hoeven vergeten voordat ze een allereerste bijeenkomst in gaan zetten, voor iedere bijeenkomst erna en na elke bijeenkomst. Dit alles moet ervoor zorgen dat er een zekere mate van veiligheid wordt gewaarborgd.

De bijeenkomsten moeten de aandacht van de meiden wekken, interactief zijn en niet te veel theorie bevatten.

De stukjes theorie die terugkomen in de bijeenkomsten zijn zo kort mogelijk gehouden. Als de theorie wat langer is, wordt de bijeenkomst interactief gemaakt door tussendoor vragen te stellen aan de meiden. Er zijn veel boeken doorgenomen om inspiratie op te doen voor oefeningen die in de bijeenkomsten konden worden verwerkt. Dit waren boeken die onder andere gingen over oplossingsgericht werken, het aanpakken van pestgedrag en positieve groepsvorming in het onderwijs.

Er moet speciale aandacht naar nieuwe meiden uitgaan.

Zoals eerder genoemd veranderen de samenstellingen van de groepen op Hestia regelmatig. Meiden stromen door of er komen nieuwe meiden in de groep. Hestia besteedt zelf al meer aandacht aan de nieuwe meiden. Er wordt in de leermodule niet specifiek speciale aandacht gegeven aan nieuwe meiden. Wel hebben de bijeenkomsten in thema 1 als hoofddoel het beter leren kennen van elkaar. Omdat er geen vaste structuur is aan het geven van bijeenkomsten, kan er zodra er nieuwe meiden in de groep zijn, ervoor gekozen worden om vooral bijeenkomsten uit thema 1 te geven. Elkaar beter leren kennen kan de veiligheid vergroten en hierna kan er worden doorgegaan naar andere bijeenkomsten als dit nodig is.

Relationele agressie is een terugkerend thema in de leermodule.

Uit het vooronderzoek uit de afgenomen interviews kwam naar voren dat relationele agressie een terugkerend thema in de leermodule zou moeten zijn. De onderzoeker heeft toen haar focus vooral gehad op alleen het thema relationele agressie. Het ontwerp van de leermodule bestond uit ongeveer negen bijeenkomsten die gingen over relationele agressie met daarin oefeningen die er merendeel ook mee te maken hadden. Onbewust lag de focus te veel op relationele agressie en werd het een probleemgerichte leermodule. Het ontwerp van de leermodule toen was al zo goed als af en daarom was er voor gekozen om deze versie niet alleen bij de opdrachtgever neer te leggen, maar ook te laten zien aan de gedragswetenschapper van Hestia I. Bramsen. Zij gaf aan dat het van een probleemgerichte leermodule naar een oplossingsgerichte module moest worden veranderd.

De leermodule moet oplossingsgericht zijn.

Na het verkrijgen van de feedback van I. Bramsen is de leermodule helemaal omgedraaid. De onderzoeker heeft zich daarna ingelezen over de oplossingsgerichte methode. En zij is hierna gaan bedenken hoe een groepssfeer nou verbeterd kan worden. Na veel nadenken en de oplossingsgerichte methode in het achterhoofd, is bedacht om de leermodule in drie thema's te verdelen. De bijeenkomsten over relationele agressie zijn gebundeld in één thema. Waarbij de bijeenkomsten zo veel mogelijk oplossingsgericht zijn gemaakt en de nadruk ligt op de krachten van de meiden die ze al bezitten. Daarna is er weer verder nagedacht over hoe een groepssfeer te verbeteren. De onderzoeker kwam op een volgend thema: 'Elkaar beter leren kennen'. Want zo is het ook in andere groepen het geval (denk aan werk, studie, sportclub), de aandacht ligt vaak eerst bij het elkaar leren kennen. Elkaar leren kennen verbindt een groep, vergroot het vertrouwen en de veiligheid. Pas na het leren kennen kan er een goede groepssfeer ontstaan. Daarna is bedacht, hoe kan een groepssfeer actief verbeteren? Namelijk door het bespreekbaar te maken en in te zoomen wat er gebeurt in de groep. Toen zijn er bijeenkomsten ontwikkeld die specifiek gaan over de groepssfeer verbeteren. Met behulp van oplossingsgerichte manieren zijn deze bijeenkomsten tot stand gekomen. Een oplossingsgerichte methode is het ontdekken van de krachten van een persoon. Hier wordt ook aandacht aan besteed in dit thema. En daarmee is het laatste thema 'De kracht van de groep en het individu' ontstaan.

Verschillende oplossingsgerichte methoden zijn gebruikt in de gehele leermodule. Voor een theoretische onderbouwing wordt er verwezen naar het theoretisch kader in de leermodule. In de leermodule staat een theoretisch kader beschreven over oplossingsgericht werken.

6. De testfase

In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe de testfase eruit heeft gezien. In totaal zijn er zes bijeenkomsten uitgetest. De richtlijn was in eerste instantie om uit elk thema twee bijeenkomsten uit te testen op de meiden groep Hera. Tijdens het uittesten kwam naar voren dat er elke keer wat anders nodig was. Er is telkens aangesloten bij de behoefte van de meiden en hoe de groep op dat moment was. In overleg met de pm-ers die er waren tijdens het uittesten en op intuïtief gevoel van de onderzoeker zijn er vaak op de momenten zelf een bijeenkomst uitgekozen. Hoe elke test is verlopen zal kort beschreven worden in dit hoofdstuk. Sommige bijeenkomsten zijn uitgebreider beschreven dan de ander. Hier is voor gekozen, omdat de ene bijeenkomst er meer uit sprong dan de ander. Daarbij zullen ook de conclusies van elke test worden beschreven met daarbij de belangrijkste observaties en feedback die is verkregen. Als laatste staat er beschreven wat er met deze verkregen informatie is gedaan en hoe dit is doorgevoerd naar de eindversie van de leermodule.

6.1 De doelen en de feedback verzameling

De praktische uitvoering van de leermodule, en hoe de leermodule aan zou slaan bij de meiden, waren de doelen van deze testfase. De praktische uitvoering van de leermodule heeft de onderzoeker zelf ervaren en heeft na elke uitgeteste bijeenkomst haar bevindingen van de praktische uitvoerbaarheid opgeschreven. Hoe de meiden de uitgeteste bijeenkomsten ervoeren is gemeten door het aan de meiden zelf te vragen, de pm-ers om feedback te vragen en de observaties/bevindingen van de onderzoeker zelf op te schrijven. Zo is dit bij elke bijeenkomst gedaan. Vooraf met de pm-ers is besproken wat er getest ging worden. Meestal zat er een pm-er bij om achteraf feedback te kunnen geven en te helpen met de rust te behouden in de groep tijdens de bijeenkomst. De volgende dag werden deze notulen uitgetypt en gemaild naar I. Bramsen en J. van den Berg. De onderzoeker ontving daar weer feedback op. Zo is dit tot en met de zesde test gegaan. Hier is voor gekozen, omdat er op deze manier van alle kanten en betrokken personen een beeld kon worden gevormd of er met iedereen voldoende rekening was gehouden in de leermodule.

6.2 De zes bijeenkomsten

Test 1: Welke bijeenkomst is uitgetest en hoe verliep het:

Allereerst is er aan de meiden uitgelegd wat de onderzoeker kwam doen. In de eerste test zijn de bijeenkomsten 'Recept voor een fijne groep' en 'Complimenteren' aan bod gekomen. Deze bijeenkomsten zijn terug te vinden in het product. Deze twee bijeenkomsten waren eerst kleiner, waardoor er was gekozen om ze allebei te doen. De bijeenkomst verliep erg goed. De meiden werden verdeeld in groepjes en moesten allerlei elementen opschrijven voor een fijne groepssfeer. Elk groepje had net wat andere elementen dan de ander. Uiteindelijk stond de Flap-over vol met elementen. Het was leerzaam om te ontdekken dat de meiden eigenlijk heel goed wisten wat er allemaal nodig is voor een fijne groepssfeer. Het onderwerp werd goed bespreekbaar gemaakt en de meiden gingen zelf in discussie over het onderwerp. Hierna werd er in gesprek gegaan wat er van de elementen al goed ging op de groep, en welke elementen minder goed. Ook hier konden de meiden goed over vertellen. Wél was het lastig voor de meiden om te bedenken hoe de minder goede kanten zouden kunnen verbeteren. Er was een goed beeld gekomen over de ervaren groepssfeer op dat moment. Een concreet plan om dit te verbeteren is er niet gekomen. Wat goed ging omtrent groepssfeer: veel gezelligheid in de groep, meiden hebben steun aan elkaar en komen voor elkaar op. Wat minder goed ging omtrent groepssfeer: werd weinig rekening met elkaar gehouden, veel gerommel, onderlinge irritaties en weerstand op regels van groepsleiding. Hierna gingen de meiden complimenten op elkaars rug schrijven. Ze deden allemaal actief mee en de ruggen werden helemaal vol geschreven. De groepssfeer voelde hierna prettiger aan.

Conclusies en verkregen feedback doorvoeren naar eindproduct:

- Een nieuw doel voor de bijeenkomst 'Recept voor een fijne groep', is het maken van een concreet plan, waarin beschreven staat hoe de groepssfeer verbeterd kan worden door middel van de sterke kanten van de meiden.

- De meiden gaven aan dat de groepssfeer kan verbeteren door middel van leuke activiteiten, om elkaar beter te leren kennen. Hier is met de volgende gegeven bijeenkomst rekening mee gehouden.
- De twee gegeven oefeningen apart verdelen in twee bijeenkomsten. De bijeenkomst 'Complimenteren' groter uitwerken.
- I. Bramsen: *"De dinsdag erna viel mij op dat er een ontspannen sfeer was op de groep."*

Test 2: Welke bijeenkomst is uitgetest en hoe verliep het:

De bijeenkomst 'Laagdrempelig elkaar leren kennen' is uitgetest. De meiden konden kiezen uit verschillende spellen om elkaar beter te leren kennen en deze was gekozen. Iedereen (ook pm-ers) kregen een blad met een aantal leuke vragen erop. Hier moest iedereen antwoord op gegeven en dit opschrijven. Hierna haalde de onderzoeker de blaadjes op. Hierna werd de vraag en een antwoord voorgelezen. De meiden mochten raden van wie het antwoord kwam. Daarna mocht diegene van het blaadje er iets over vertellen. Dit ging tot het einde door. De meiden wisten veel goed te raden, maar hebben ook nieuwe kanten van elkaar ontdekt. Het was echt een laagdrempelige, luchtige oefening om elkaar beter te leren kennen.

Conclusies en verkregen feedback doorvoeren naar eindproduct:

- Niet een inhoudelijke observatie, maar toch de moeite waard om het volgende te benoemen. De meiden vinden het erg leuk om met een roze pen/stift/potlood te schrijven.
- Meiden gaven aan dat het leuke vragen waren.
- Het was helpend dat de onderzoeker een enthousiaste en open houding had. De onderzoeker had openheid gegeven over dat ze zenuwachtig was. Zichzelf kwetsbaar opstellen naar de meiden toe, brengt elkaar op gelijke 'hoogte', wat maakt dat ze zelf ook sneller open durven te zijn. Dit kon worden doorgevoerd naar de bejegening in de leermodule.
- De leermodules waar Hestia al mee werkt zijn gedateerd, er staat te veel tekst in, de tekst is vaak te moeilijk te begrijpen voor de meiden en de bijlagen zijn lastig te vinden.

Test 3: Welke bijeenkomst is uitgetest en hoe verliep het:

Tijdens deze test was er gekozen voor een bijeenkomst met allerlei stellingen over pesten. Deze bijeenkomst is niet terug te vinden in de leermodule, omdat deze niet aansloeg bij de meiden. Deze bijeenkomst is volledig aangepast naar de bijeenkomst genaamd 'Over de streep'. Waarom hiervoor gekozen is, wordt hierin uitgelegd. De bijeenkomst was er eerst op gericht met stellingen over pesten. Bijvoorbeeld: *"Ik vind het zo vervelend als anderen achter ons aan lopen! Laten ze zelf een groepje maken."* Na het zeggen van een stelling werd er aan de meiden gevraagd waarom ze het er wel of niet mee eens waren. Na een aantal stellingen, zakte de aandacht van de meiden weg. Een aantal meiden gaf aan ander soort stellingen te willen, stellingen die wat 'dieper' gaan zoals in het tv programma over de streep. De onderzoeker vroeg aan de meiden om een stelling te bedenken. Er werd de volgende stelling genoemd: *"Ik heb geen fijne jeugd gehad."* Dit was een ontzettend belangrijk moment. Vanaf dat moment stak elk meisje haar hand op. Eén voor één wilde ze een persoonlijk en moeilijk verhaal vertellen. Het was erg intens. De meest schokkende en pijnlijke verhalen kwamen boven. Alle meiden op één meisje na, hebben wat met de groep gedeeld. Een aantal meiden moest huilen en ze troostten elkaar. Er werden ervaringen gedeeld die gingen over traumatische gebeurtenissen: mishandelingen, vechtpartijen, bedreigingen, zelfmoord, dood, pesten, scheiding ouders, heftige ruzies met veel agressie, het weg willen poetsen van de huidskleur. Deze uiteindelijk 'therapeutische' sessie pakte zeer onverwacht uit, maar met een heel mooi resultaat. Het bracht veel onderling begrip tussen de meiden. En het was mooi om te zien hoe de meiden elkaar ondersteunden. Door de pm-ers en onderzoeker werd er aandacht besteed aan het meisje die geen persoonlijk verhaal had ingebracht. Ze voelde geen druk om wat te 'moeten' delen en vond het goed zo. Al vond ze het wel een beetje stom dat ze niks had verteld. Er werd verteld dat het niet hoefde, het niet erg was

en dat ze de bijeenkomst afsloot met een mooie zin, ze zei: *"Ik denk dat dit een mooi begin is van een vertrouwensband opbouwen."* Na de bijeenkomst konden de meiden buiten even luchten en werd er door de pm-ers aangeboden voor een individueel gesprekje als ze daar behoefte aan hadden.

Conclusies en verkregen feedback doorvoeren naar eindproduct:

- Van een oefening met 'pest' stellingen naar een 'echte' over de streep oefening veranderen.
- Een niet-wetende, empathische houding van de onderzoeker heeft geholpen om de meiden te laten vertellen. Complimenteren als ze iets persoonlijks deelden. Dit is verwerkt in de bejegening.
- Concluderend dat meiden de behoefte kunnen voelen om persoonlijke verhalen met de anderen in de groep te delen, omdat de meesten zelfde soort ervaringen hebben moeten doormaken. Elkaar hierin troosten en ondersteunen, werkt verbindend voor de groep.
- In een volgende bijeenkomst terugkomen op de bijeenkomst. Vragen hoe ze het hebben ervaren, of ze nog wat kwijt willen, wat ze ervan vonden.

Test 4: Welke bijeenkomst is uitgetest en hoe verliep het:

Tijdens deze bijeenkomst was het de bedoeling om de vorige bijeenkomst te evalueren. Hier heeft twee weken tussen gezeten, omdat de onderzoeker de week erna niet kon. De pm-ers hadden zelf de volgende week het al met de meiden geëvalueerd. Ze vroegen waar ze behoefte aan hadden en ze wilde graag weer een soort over de streep bijeenkomst doen. De meiden zijn toen redelijk open geweest, maar het was niet een dergelijke bijeenkomst als de vorige keer. De onderzoeker heeft toch nog de 'emotionele' bijeenkomst met de meiden nogmaals geëvalueerd. Eerst werd er nog benadrukt dat het heel knap was dat de meiden zo open naar elkaar waren geweest en zich zo kwetsbaar hadden opgesteld. Het werd geëvalueerd door vragen te stellen als: *"Hoe hebben jullie de groep ervaren na deze bijeenkomst? Zijn jullie achteraf blij dat jullie dit met elkaar hebben gedeeld? Hebben jullie nog stil gestaan bij deze bijeenkomst? Willen jullie er nu nog wat over kwijt? Zijn jullie na de bijeenkomst goed opgevangen?"* De groep was onrustig. Dit kon zijn doordat het al even geleden was of dat de groep alweer veranderd was. Er zaten namelijk drie nieuwe meiden in de groep. De dynamiek in de groep was duidelijk anders. Het was ook de bedoeling om de bijeenkomst af te sluiten met een mooi afsluitend spel waarin de meiden bijvoorbeeld iets troostends aan elkaar konden geven. Doordat de groep op dat moment erg onrustig was, is dat er niet meer van gekomen. Wel kwam er uit de evaluatie dat de meiden elkaar beter begrepen na deze bijeenkomst. En dat is al een hele stap vooruit. Er werd een voorbeeld genoemd over een meisje die vaak stil was. In de 'emotionele' bijeenkomst had ze uitgelegd hoe het kwam dat ze veel stille momenten heeft in de groep. Hier zat een traumatische reden achter. Na de bijeenkomst was dat meisje ontzettend opgelucht. De andere meiden in de groep hebben sinds dien veel meer rekening met haar gehouden betreffende geluidsoverlast en harde geluiden. Hier was ze gevoelig voor. De meiden wilden verder niet veel kwijt en gaven aan goed te zijn opgevangen. Ook gaven ze aan niet elke keer hun 'verhaal' te willen vertellen. Het is wel goed als de meiden elkaar wat beter kennen, maar niet als er net nieuwe meiden in de groep zijn. Twee van de nieuwe meiden gaven aan niet een persoonlijk verhaal te willen inbrengen. Eén meisje gaf aan het wel te doen, omdat het kan opluchten. De pm-ers gaven aan dat er door de nieuwe meiden in de groep, de groepsdynamiek anders was. Het is druk, de concentratie is weg, het is onrustig en er is sprake van 'stoerdoenerij'. Iedereen moet een plek in de groep innemen, de meiden keren zich tegen de pm-ers en de nieuwe meiden moeten de regels leren kennen.

Conclusies en verkregen feedback doorvoeren naar eindproduct:

- In dezelfde week (bijvoorbeeld in de huiskamervergadering) de over de streep bijeenkomst nabespreken.
- Deze bijeenkomst niet inzetten als de groep net nieuw is.
- Theorie over groepsvorming bestuderen.

Test 5: Welke bijeenkomst is uitgetest en hoe verliep het:

Tijdens deze bijeenkomst is de 'Pest-Quiz' uitgetest. De groep werd verdeeld in twee groepen. Er kwamen veel goede antwoorden van de meiden uit. Ze deden enthousiast mee. De aandacht was er goed bij, toen ze in twee teams moesten samenwerken. De winnende groep zou ijs krijgen. Allebei de blaadjes waren vol geschreven en de onderzoeker ging de antwoorden nakijken. Het ene team had gewonnen met 50 punten en het andere team verloren met 37 punten. Uiteindelijk kregen ze allemaal ijs. Een laagdrempelige bijeenkomst om het over pesten te hebben. De test was geslaagd.

Conclusies en verkregen feedback doorvoeren naar eindproduct:

- Een goede manier om te kijken wat de meiden al weten van pestgedrag.
- In de Quiz verwerken dat alle vragen worden nabesproken aan het einde van de bijeenkomst.
- Meer vragen in de Quiz verwerken.

Test 6: Welke bijeenkomst is uitgetest en hoe verliep het:

In deze laatste test is de bijeenkomst 'Ingrediënten groepssfeer een cijfer geven' gegeven. De meiden deden goed mee. Er werden meerdere elementen voor een fijne groepssfeer opgenoemd door de onderzoeker. Elk meisje kreeg een stapeltje lege kaartjes waarop ze een cijfer voor dat opgenoemde element op moest schrijven. Er kwamen een aantal elementen naar voren die niet goed verliepen in de groep. De groep was erg veranderd met de nieuwe meiden in de groep en er waren veel irritaties. Drie elementen riepen veel op bij de meiden en hier is deze test de meeste aandacht naar uit gegaan. Nadat de meiden de cijfers hadden gegeven voor een element, werd er doorgevraagd hoe er bij dat cijfer was gekomen. Het was goed te merken dat er bij sommige meiden duidelijk wat dwars zat. Ze konden goed vertellen waar dit over ging. Sommigen met een wat luider stemgebruik, maar het kon op een normale en goede manier uitgesproken worden. Bij het element 'grenzen aangeven' kwam naar voren dat de 'oude garde' dit wel goed kan, gaven de meiden zelf aan. En bij de nieuwe meiden dit minder goed lukte. Een meisje van de 'oude garde' vertelde dat ze ervan uit gaat dat iedereen haar grenzen aan kan geven. Een ander meisje vertelde dat ze wel eens meiden heeft geholpen met hun grenzen aangeven, maar dat ze daar op het moment een beetje klaar mee was. Er werd met het kunnen van grenzen aangeven alleen gewezen naar de nieuwe meiden, terwijl ook een meisje van de 'oude garde' er moeite mee hadden. Zij werden alleen niet genoemd. Achteraf gaf de pm-er aan dat de 'oude garde' de nieuwe meiden erg in de gaten hield. Hierna kwam het element 'eerlijk zijn over irritaties' aan bod. De meiden gaven aan dat dit niet werd gedaan in de groep. Vaak worden irritaties opgekropt en vertelt aan anderen die er niks mee te maken hebben. Er wordt geroddeld en de irritatie wordt niet direct uitgesproken naar de persoon waar het om ging. De irritaties stapelen zich op en op een gegeven moment barst de bom, gaven de meiden aan. Voor dit element werden erg lage cijfers gegeven. Er werd de volgende uitspraak door een meisje gedaan: *"Ik moet echt oppassen met wat ik kan zeggen nu, heel snel weet iedereen in één keer alles, dat wil ik echt niet."* Hierna kwam het element 'vertrouwen'. Ook hier kwamen erg lage cijfers uit. Wat ergens te verklaren valt, omdat er nieuwe meiden in de groep zaten. Mensen die elkaar nog niet goed kennen, vertrouwen elkaar niet meteen, vertrouwen moet groeien. Er werd wel voorgesteld om meer als groep samen te doen en niet dat groepjes zich moesten afzonderen. Er werden vier afspraken gemaakt met de groep die op de Flap-over waren geschreven, namelijk: we helpen elkaar grenzen aan te geven, elkaars grenzen respecteren en er meer rekening mee houden, irritaties direct naar elkaar uitspreken en elkaar hierbij helpen, niet achter elkaars rug om over irritaties praten. Er was weinig vertrouwen dat iedereen zich hier aan zou gaan houden. In deze periode van de test was het zo dat de groep veel veranderde en er vaak nieuwe meiden bij kwamen. Het was jammer dat de meiden geen vertrouwen hadden in de afspraken, maar wat wel positief was aan de bijeenkomst is het bewust maken van meiden en pm-ers over groepssfeer. Zo worden onderwerpen bespreekbaar gemaakt die normaal niet aan de orde zouden komen.

Conclusies en verkregen feedback doorvoeren naar eindproduct:

- De groepsvorming met nieuwe meiden heeft veel invloed op de groepssfeer. Een manier vinden om dit door te werken naar de leermodule, zodat pm-ers snel kunnen zien welke bijeenkomsten ze wel of niet in kunnen gaan zetten.
- Een bijeenkomst waarbij bewustwording van groepssfeer ontstaat bij de meiden en pm-ers is nuttig.

6.3 Laatste veranderingen in het eindproduct

Alle conclusies die verkregen zijn van het uittesten, zijn zo goed als mogelijk doorgevoerd naar de leermodule. De belangrijkste ondervinding van de testfase waren de problemen die komen kijken bij groepsvorming. Hier is naderhand theorie over opgezocht. De groepen van Hestia zitten met name in de fase 'forming' of 'storming'. De fasen vanaf 'norming' komen voor als de groepssamenstelling voor een periode niet is veranderd. Elke groepsfase vraagt om een andere benadering. De kennis die hiervan is verkregen is doorgevoerd naar de leermodule. In de leermodule staat in het theoretisch kader een stuk beschreven over deze groepsvorming. Voor nadere informatie over groepsvorming wordt daarom verwezen naar de leermodule.

Na het doorvoeren van de bevindingen van de testfase zijn er alleen nog veranderingen doorgevoerd die te maken hadden met benamingen, zinsopbouw, lay-out, taalgebruik en spelling. Er zijn nog veel feedbackmomenten geweest na de testfase met I. Bramsen, J. Sonderman, J. van den Berg en S. van der Woude. Er zijn geen inhoudelijke bevindingen bij gekomen die hierin besproken moeten worden.

7. De implementatiefase

In dit hoofdstuk wordt kort verteld hoe de implementatiefase eruit gaat zien. Deze fase zal alleen bestaan uit het overhandigen van materialen voor de leermodule en het presenteren van de leermodule voor alle pm-ers die met de leermodule gaan werken. Er is veel tijd gestopt in het doorontwikkelen en verder ontwerpen van de leermodule. Het daadwerkelijk goed implementeren van de leermodule is te groot voor alleen dit onderzoek. In de aanbeveling staat beschreven hoe de voorziening Hestia dit eventueel zelf zou kunnen implementeren. Het overhandigen en presenteren van de leermodule moet nog gebeuren. Hier is voor gekozen, omdat de leermodule samenhangt met het rapport en dit pas kon worden ingepland na inlevering van de definitieve versie van het gehele onderzoek. Hier zal wel beschreven worden hoe het overhandigen en de presentatie eruit gaan zien.

De leermodule zelf overhandigen:

Er zijn een aantal materialen nodig voor de leermodule. Deze zullen door de onderzoeker overhandigd worden op de dagen wanneer de presentaties plaats zullen vinden. De volgende materialen zullen worden overhandigd aan opdrachtgever J. van den Berg en afdelingshoofd Hestia T. Jordan: de leermodule (met rapport), de sfeerbox, dvd Mean Girls, dvd met filmpjes, stapeltje kaartjes voor bepaalde bijeenkomsten, uitgeprinte documenten voor bepaalde bijeenkomsten, benodigdheden als stiften, andere materialen die nodig zijn voor de bijeenkomsten en alle documenten op een usb-stick. Deze benodigdheden zullen twee maal worden uitgereikt aangezien de leermodule op twee leefgroepen van Hestia zal worden gebruikt, op de twee gelijkwaardige instroomgroepen 'Hera' en 'Hemera'.

De leermodule presenteren:

De presentaties van de leermodule zal aan de hand van een PowerPoint presentatie worden weergegeven. Hierin zal de gehele leermodule worden uitgelegd en laten zien. Hierin kunnen pm-ers al hun vragen stellen. In een presentatie van 20 a 30 minuten zal de leermodule helder uitgelegd worden. Er wordt een presentatie gegeven op 18 april voor de pm-ers van groep Hera tijdens de teamvergadering, en voor de groep Hemera op 2 mei. Bij de presentatie(s) zullen J. van den Berg, S. van der Woude, J. Sonderman en zoveel mogelijk pm-ers die met de leermodule gaan werken aanwezig zijn.

8. Conclusies en aanbevelingen

In dit hoofdstuk komen de conclusies en aanbevelingen aan bod. Er wordt beschreven in hoeverre de doelstelling is gerealiseerd en of het gelukt is om aan het programma van eisen te voldoen. Er wordt gekeken naar advies voor leefklimaatmetingen, implementatie en vervolgonderzoek.

8.1 Is de doelstelling gerealiseerd?

De doelstelling van dit ontwikkelingsonderzoek was: 'het ontwikkelen van een interventie voor de Jeugdzorg^{plus} instelling Horizon voor de voorziening Hestia die goed aansluit op de doelgroep, die de groepssfeer verbetert door de onderlinge verhoudingen tussen de meiden positief te beïnvloeden, waardoor relationele agressie wordt verminderd en/of voorkomen en waarin relationele agressie direct wordt beïnvloed. Er is daadwerkelijk een volledige interventie ontwikkeld, een leermodule. De leermodule sluit zo goed mogelijk aan op de doelgroep. Door de vele feedbackmomenten met de opdrachtgever, gedragsdeskundige, pm-ers en de docent is alsmaar het programma van eisen uitgebreid. Daarnaast heeft de onderzoeker zelf uit mogen testen en is hiermee de validiteit telkens weer vergroot. De belangrijkste punten waar rekening mee gehouden moest worden omtrent het goed aansluiten op de doelgroep was: het niveau van de leermodule, de mate waarin de meiden zich kwetsbaar op kunnen stellen, rekening houdend met de steeds veranderende samenstellingen van de groepen, de traumatische achtergronden en individuele problematiek van de meiden, de leeftijd van de meiden, de mate waarin de meiden aandacht blijven houden in een bijeenkomst, dat elke groep weer anders is en de behoefte ergens anders ligt en de veiligheid in de groep. Kortom een heel pakket aan punten om rekening mee te houden. De onderzoeker heeft hier zo goed als mogelijk rekening mee gehouden door middel van de keuze voor een bijeenkomst bij de pm-ers te laten, de hoeveelheid aan verschillende bijeenkomsten met verschil in mate van veiligheid, en allerlei tools te verwerken in de leermodule. Daarnaast heeft de leermodule als doel het verbeteren van de groepssfeer, onderlinge verhoudingen tussen de meiden te positief beïnvloeden, waardoor relationele agressie verminderd en/of voorkomen wordt en relationele agressie direct te beïnvloeden. Deze doelstelling is zo goed mogelijk gerealiseerd door de leermodule te verdelen in drie thema's waarin elk thema een ander hoofddoel heeft en verschillende bijeenkomsten bevatten, namelijk: - het elkaar beter leren kennen, - het bespreekbaar maken van de groepssfeer, hier concrete oplossingen voor zoeken, de krachten van de groep & het individu te vinden en in te zetten voor de groepssfeer, - en als laatste een thema waarin relationele agressie aan bod komt. Deze drie thema's houden allemaal verband met de groepssfeer. Alle bijeenkomsten zijn oplossingsgericht en stimuleren de positieve onderlinge verhoudingen van de meiden. Het is een leermodule geworden waarin hopelijk elke unieke groep op Hestia profijt van heeft, als het gaat om het verbeteren van de groepssfeer direct of indirect.

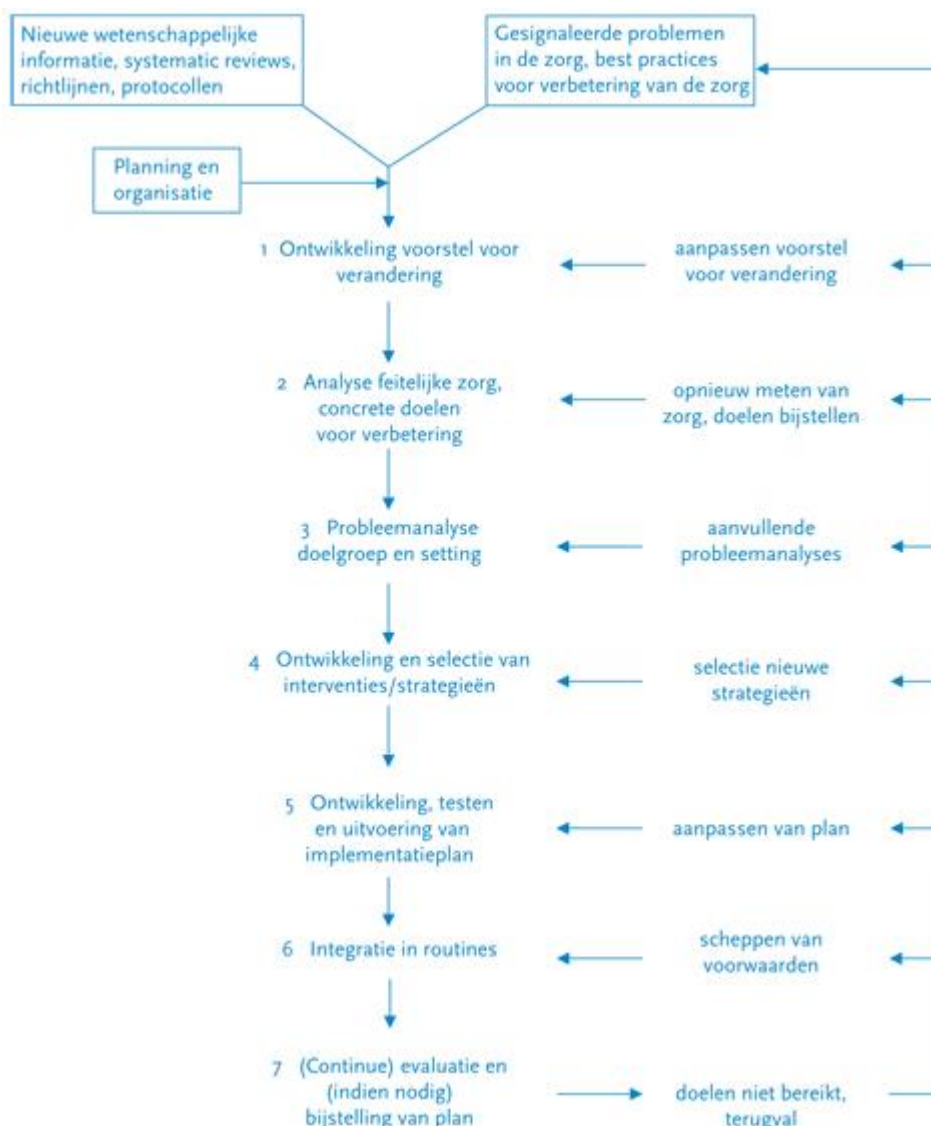
8.2 Is er voldaan aan het programma van eisen?

Het programma van eisen is een uitgebreid programma geworden. Met elke eis is rekening proberen te houden. Allereerst is er een basisontwerp gemaakt aan de hand van het programma van eisen uit het vooronderzoek. Na alle feedbackmomenten en het testen is de leermodule bijgeschaafd aan de eisen van Hestia. Er is doorgegaan tot de leermodule naar wens was voor de onderzoeker, opdrachtgever, gedragsdeskundigen en de docent. Alle eisen zijn in zekere mate terug te vinden in de leermodule. Of er een volle honderd procent aan het programma van eisen wordt voldaan valt niet te zeggen. Het was een cyclisch, iteratief en creatief proces waarin ook de eigen keuzes van de onderzoeker en creativiteit centraal stonden. Als een andere onderzoeker hetzelfde onderzoek had gedaan, was er hoogstwaarschijnlijk iets heel anders uitgekomen. Daarnaast kan het zo zijn dat deze leermodule op de ene groep beter werkt dan op de andere groep. Als er wordt gekeken naar de theoretische uitgangspunten, voldoet de leermodule aan een oplossingsgerichte manier van werken. Er wordt gekeken naar de krachten van de meiden, er wordt gebruik gemaakt van een positieve formulering en er wordt de nadruk gelegd op wat werkt en hier meer van te doen. Ook is er aandacht

besteed aan groeps- forming, storming en norming door de verschillende thema's, verschillende bijeenkomsten en de manier van het omgaan met de veiligheid in de groep.

8.3 Aanbevelingen rondom implementatie van de leermodule

Er zijn enkele elementen van belang als het gaat om het effectief implementeren van een nieuwe werkwijze. In het boek van Grol (2013) staat hier een systematische aanpak voor beschreven. Er moet een concreet, onderbouwd en een haalbaar voorstel voor verandering in de praktijk worden beschreven met duidelijke doelen eraan gekoppeld. Het in kaart brengen van de feitelijke zorg en de problemen daarin. Een analyse maken van de doelgroep en de context waarin wordt beschreven welke bevorderende en belemmerende factoren een rol spelen in het realiseren van de verandering. Een ontwikkeling en selectie maken van strategieën om de veranderingen in te voeren, zowel voor behoud van verandering, verspreiding en implementatie. Het uitvoeren van een plan met taken, activiteiten en een tijdpad. Het integreren van de verandering in de normale routines en als laatste het evalueren en eventueel bijstellen van het plan (het continu monitoren aan de hand van indicatoren) (Grol & Wensing, 2013).

Figuur 8.1

Implementatie van veranderingen: een model.

Overgenomen van 'Implementatie Effectieve verbetering van de patiëntenzorg', door R. Grol & M. Wensing, 2013, 5de druk, *Implementatie van veranderingen: een model* (Grol en Wensing), p. 86.

Het figuur 8.1 geeft een systematische aanpak weer. Het is een wat brede aanpak, maar hier kan flexibel mee om worden gegaan. De leermodule omvat al een deel van deze elementen. Het is een aanbeveling om de beoogde leermodule te bevorderen. Het is voor de onderzoeker ingewikkeld om hier een specifieke aanbeveling voor te doen aangezien zij niet precies weet hoe Hestia met organisatorische factoren te werk gaat. Er wordt verwezen naar het boek van Grol (2013). Wel geeft de onderzoeker het advies om de leermodule te laten leven bij de pm-ers. Het bespreekbaar maken van hoe de pm-ers de bruikbaarheid van de leermodule ervaren. Het bespreekbaar maken of de leermodule het gewenste effect heeft. In teamvergaderingen het evalueren van de leermodule. Hier een plan op maken wanneer wat wordt besproken, zodat het een routine wordt en de leermodule langzamerhand helemaal geïntegreerd raakt. Stel dat de leermodule niet het gewenste effect heeft. Moet er worden afgevraagd hoe de leermodule aangepast kan worden of dat het kan zijn dat bijvoorbeeld de pm-ers niet de gewenste benadering laten zien. Misschien moeten pm-ers meer worden opgeleid. Dit zal de toekomst uitwijzen.

8.4 Aanbevelingen rondom leefklimaatmetingen en vervolgonderzoek

Wat het effect van de leermodule zal zijn op de leefgroepen van Hestia moet nog blijken. Hierom wordt er advies gegeven om nader onderzoek te doen naar het effect van de leermodule. Hestia (Horizon) wordt geadviseerd om de reguliere leefklimaat metingen uit te breiden met het meten van de 'onderlinge beïnvloeding'. Er is een recente vragenlijst ontwikkeld aan het Lectoraat Residentiële Jeugdzorg door Sonderman en Bekken (2016). Er wordt geadviseerd om voor, tijdens en na de leermodule deze vragenlijsten te laten invullen. Er kan contact worden opgenomen met J. Sonderman voor deze effect meting.

8.5 Aanbevelingen rondom ontwikkeling andere leermodules/vervolgonderzoek

De onderzoeker kreeg van een pm-er te horen dat de leermodules waar ze toen/nu mee werkten 'gedateerd en verouderd' waren. Bij sommige leermodules is het niveau te hoog gegrepen voor de meiden. Tijdens het ontwikkelen van de leermodule is de onderzoeker op allerlei andere thema's gestuit om uit te kunnen werken als bijeenkomst of leermodule. Het waren ideeën voor eventueel deze leermodule, maar eigenlijk niet paste in de leermodule waar die eigenlijk voor bedoeld is. Hieronder een aantal ideeën voor nieuw te ontwikkelen leermodules voor een eventueel volgend student.

Leermodule grenzen en assertiviteit: Tijdens het testen heeft de onderzoeker gemerkt dat sommige meiden moeite hebben met het aangeven van hun grenzen. Er zijn meiden die beter hun mening en grenzen aan durven te geven, maar er is ook geobserveerd dat sommige meiden onder worden gesneeuwd. Juist op een plek als Hestia is het de manier om te oefenen met het ontdekken waar grenzen liggen en deze aan te geven. Een meisje zei het volgende tijdens het testen: *"Ik ga ervan uit dat iedereen grenzen aan kan geven."* Dit geeft aan dat hier vanuit wordt gegaan en dat meiden niet snel denken dat de ander hier moeite mee kan hebben en er misschien wel over een grens wordt gegaan. Een leermodule gericht op grenzen aanvoelen, aangeven en assertiviteit zou hier een uitkomst voor zijn. Een leermodule met meerdere bijeenkomst over het leren en oefenen van hoe je erachter komt waar je grenzen liggen. Hoe je deze op een assertieve manier kunt aangeven. Hoe je met kritiek om kunt gaan en hier assertief op te reageren. Dit zijn allerlei vaardigheden die een volwassen wordend meisje goed kan gebruiken straks in het leven buiten Hestia. Als meiden goed leren hun grenzen aan te geven kan dit ook de groepssfeer verbeteren. Irritaties worden sneller uitgesproken en het wordt niet opgekropt. Dit thema verdient aparte aandacht.

Leermodule krachtige vrouwen: Een leermodule ontwikkelen waarin het zelfbeeld centraal staat. Dit moet wel een relatief laagdrempelige module zijn aangezien het hele kwetsbare meiden zijn. Een aantal bijeenkomsten ontwikkelen waarin trots mogen zijn op jezelf centraal staat. Waarin voorbeelden worden genoemd van inspirerende krachtige vrouwen en hier steun uitgehaald kan worden. Een bijeenkomst over het hebben van respect voor vrouwen. In de maatschappij van tegenwoordig worden vrouwen vaak geseksualiseerd in muziek en reclame. Vrouwen zijn meer dan dat. Daarnaast een bijeenkomst over racisme, afkomst, huidskleur ontwikkelen, omdat dit ook een belangrijk thema bij de meiden kan zijn. Worden ze gediscrimineerd door hun huidskleur? Welke

invloed kan dit hebben op het vinden van een baan in de toekomst? Tijdens het testen vertelde een meisje dat ze vroeger haar donkere huidskleur weg wilde poetsen en schrobben met bleekmiddel. Dit is erg zorgwekkend. Speelt dit ook bij andere meiden? Dit verdient zeker de aandacht en is misschien een onderbelicht thema. Een bijeenkomst om bespreekbaar te maken wie ze zijn en vooral wie ze willen worden. Er zijn ontzettend veel inspirerende spellen en boeken te vinden waarin kinderen/jongeren/scholieren/pubers geprikkeld worden om over allerlei thema's na te denken waar ze later mee te maken krijgen. Er zijn veel manieren op vaardigheden bij meiden aan te leren waar ze later veel aan hebben. Er zijn bijvoorbeeld *'Puber coachkaarten, ontdek je talent!'* van E. Blaauw (2015). Deze kaarten bestaan uit 42 foto's met stimulerende vragen. Het kan de meiden helpen te verwoorden wie ze zijn, wat ze nodig hebben om zichzelf te blijven, wat hen bijzonder maakt, wat ze belangrijk vinden, waar ze goed en minder goed in zijn. Deze kaarten zijn gemaakt in samenwerking met pubers en sluiten aan bij de belevingswereld van 12 tot 16 jaar (Blaauw, 2015).

Leermodule terug de echte wereld in: In de gesprekken met de meiden kwam naar voren dat ze bang zijn voor de toekomst. Wat moeten ze straks na Hestia doen? Hoe ziet dit er precies uit? Een meisje zei zelfs: *"Hoe ga ik straks bijvoorbeeld weer boodschappen doen in een drukke supermarkt?"* Daarnaast een thema waarin liegen en vertrouwen centraal staat. Op wie kunnen ze bouwen en waar moeten ze voor oppassen? En een thema waarin wordt besproken hoe de meiden op anderen overkomen. Heeft dit invloed op hun leven in de toekomst? Bijvoorbeeld het gebruik maken van straattaal en schelden. Er zijn allerlei thema's te bedenken als het gaat om het terugkeren in de maatschappij. Het is nuttig om dit in gesprek te doen met andere meiden, zodat ze elkaar kunnen ondersteunen, elkaar tips kunnen geven en zien dat ze niet de enigen zijn.

Leermodule drugs & criminaliteit: De meiden gaven in de gesprekken aan dat ze graag een thema willen waarin drugs wordt besproken. Misschien is het nuttig om informatie te geven over alcohol gebruik, drugs gebruik en de gevaren hiervan. Daarnaast ook de gevolgen van het omgaan met crimineel gedrag. Hoe kunnen de meiden elkaar hierin ondersteunen om niet te gaan gebruiken en niet om te gaan met crimineel gedrag? Een nuttige ontwikkelingstaak voor de meiden.

8.6 Overige aanbevelingen

In dit laatste kopje wordt graag nog belicht dat het van belang is dat alle pm-ers die met de leermodule gaan werken, de leermodule grondig doornemen. Ook is het nuttig om een pma-er aan te wijzen die de leermodule het beste kent. Als een pm-er advies nodig heeft over het kiezen van bijvoorbeeld een bijeenkomst kan er advies worden gevraagd aan de pma-er. Ook zal Hera en Hemera een voorlopige reeks aan bijeenkomsten kunnen kiezen om op deze manier een beeld te hebben hoe de leermodule gaat worden ingezet. De eerste stap is het goed doornemen van de leermodule, het liefst meerdere malen. In de leermodule staat alles duidelijk beschreven hoe het in zijn werk gaat.

Dit hoofdstuk wordt afgesloten met een laatste aanbeveling. De pm-ers op Hestia werken met de oplossingsgerichte methode. Misschien is een training krijgen in oplossingsgerichte gespreksvoering een uitkomst. Of is Video-interactie begeleiding een uitkomst om te onderzoeken in hoeverre de gespreksvoering van de pm-ers bijdragen aan het creëren van een fijne groepssfeer. En hoe communiceren de pm-ers met de 'oude garde' en de 'nieuwe garde'? Uiteraard is het aan Hestia zelf wat ze doen met de gegeven aanbevelingen.

9. Discussie

In dit hoofdstuk komt naar voren wat er verwacht kan worden van de leermodule. Daarnaast wordt er ook beschreven wat er niet verwacht kan worden van de leermodule, wat minder goed ging en of het bruikbaar is voor andere instellingen.

9.1 Verwachting van de leermodule

De gemaakte interventie is een leermodule geworden die op de module avond op Hestia gegeven kan worden. De leermodule bestaat uit allerlei tools en 27 bijeenkomsten waar de pm-ers uit kunnen kiezen om in te zetten om de groepssfeer op de leefgroepen te verbeteren, onderlinge verhoudingen tussen de meiden positief te beïnvloeden en relationele agressie (in)direct te verminderen en/of voorkomen of aan te pakken. Hestia kan van de leermodule verwachten dat de meiden en pm-ers bewuster worden van de te ervaren groepssfeer. Dat hierover in gesprek wordt gegaan en dat de meiden en pm-ers samen werken aan het verbeteren van de groepssfeer. Er kan verwacht worden dat relationele agressie (in)direct wordt verminderd en/of voorkomen. Er kan verwacht worden dat de meiden elkaar beter leren kennen en dat er positievere relaties onderling ontstaan. Het uittesten van de bijeenkomsten heeft goed uitgewerkt. De meiden en pm-ers zijn bewuster geworden van de groepssfeer, de onderlinge band tussen de meiden is versterkt, er is open gepraat over pestgedrag, de meiden hebben zich kwetsbaar tegenover elkaar opgesteld en ze hebben elkaar beter leren kennen. Ook zijn er concrete afspraken gemaakt over het verbeteren van de groepssfeer. Hestia kan hetzelfde verwachten als ze zelf de leermodule in gaan zetten.

9.2 Kritische blik op de leermodule

Wat Hestia niet kan verwachten is dat de leermodule ervoor zal zorgen dat de groepssfeer op de leefgroepen optimaal verbeterd. Natuurlijk is de doelstelling van de leermodule om de groepssfeer te verbeteren, maar in hoeverre de sfeer verbeterd zal nog moeten blijken uit de leefklimaatmetingen. Relationele agressie heeft een grote invloed op de groepssfeer. Deze relationele agressie kan met de leermodule indirect worden verminderd en/of voorkomen (onderlinge verhoudingen positief beïnvloeden en elkaar beter leren kennen), en direct worden aangepakt (de bijeenkomsten over relationele agressie). Ook worden de pm-ers geholpen wat betreft het waarborgen van de veiligheid in de groep en een gewenste bejegening toe te passen. Deze module houdt dus met een aantal elementen rekening die invloed uitoefenen op de groepssfeer. Niet alleen deze elementen hebben invloed op de groepssfeer. Hier komt ook nog bij dat de meiden een kwetsbaarheid hebben door hun traumatische verleden, hun individuele problematiek, de intelligentie van de meiden, dat ze in een groep worden geplaatst waar ze misschien helemaal niet willen zijn, met anderen waar ze niet bij willen wonen, waar ze zich aan bepaalde regels moeten houden en een beperkte vrijheid hebben. Op deze elementen heeft de leermodule geen invloed. Het zal per groep verschillen in hoeverre de leermodule een verandering in de groepssfeer te weeg brengt. Dit zal liggen aan de elementen waar de leermodule geen invloed op heeft en in hoeverre de veranderbare elementen wel worden veranderd. De groepssfeer is een ingewikkeld en dynamisch proces wat per groep erg verschillend is en waar de behoefte altijd ergens anders zal liggen. Bij het uittesten was dit ook het geval, de ene bijeenkomst sloeg beter aan dan de ander. Het is maar de vraag in hoeverre de bijeenkomsten aan zullen sluiten bij de volgende groep. Het is daarom aan de pm-ers om flexibel om te gaan met de keuze aan de bijeenkomsten. Daarom is er in het vorige hoofdstuk het advies gegeven om de leermodule op een bepaalde manier te implementeren om het resultaat van de leermodule te bevorderen. Daarnaast is het advies gegeven om de leefklimaatmetingen uit te voeren. Er zou daarna gekeken kunnen worden naar het eventueel aanpassen van de leermodule. Als andere instellingen gebruik zouden willen maken van de leermodule zou dit kunnen, maar zou de leermodule eventueel een beetje aangepast moeten worden. Deze leermodule is gericht op een zeer specifieke doelgroep. Voor meiden van de leeftijd 12 tot en met 18 jaar, die in de gesloten Jeugdzorg^{plus} zitten, slachtoffer zijn of dreigen te worden van loverboys en/of eer gerelateerd geweld en de leermodule is ingesteld op de steeds veranderende samenstellingen van de groepen. Het ligt er maar

net aan welke instelling de leermodule zou wil gebruiken. Natuurlijk kunnen er alleen bijeenkomsten gekozen worden die voor die bepaalde doelgroep wel aansluiten. De toekomst zal het allemaal uit moeten wijzen.

Literatuurlijst

- Bakker, M. de Jong & Mijland, I. (2015). *Handboek Positieve Groepsvorming*. Oirschot: Quirijn.
- Blaauw, E. (2015). *Puber coachkaarten, ontdek je talent!*. Huizen: Pica.
- Bramsen, I., Sonderman, J., Carrasco, S.C., Jordan, T., Woude, S. van der, Cardol M. & Kuiper, C. (2016). *Roffa's Labyrint: Op weg naar een integrale methodiek voor meiden in de Jeugdzorg^{plus} met aan seksueel misbruik gerelateerde problematiek*. Rotterdam/Leiden: Onderzoeksgroep Disability Studies van Kenniscentrum Zorginnovatie van Hogeschool Rotterdam, Expertise Centrum Jeugd van Hogeschool Leiden, Horizon Jeugdzorg & Onderwijs Rotterdam.
- Challenge Day Nederland. (2017). *Challenge Day*. Geraadpleegd op 3 januari 2017, van <http://www.challengedaynederland.nl/>
- Donk, van der C., Lanen, van B. (2015). *Praktijkonderzoek in zorg en welzijn*. Bussum: Coutinho.
- Drew, N. & M. A. (2012). *Kinderen en... Geen grapjes over pesten 125 kant- en klare activiteiten om kinderen te helpen hun woede te beheersen, conflicten op te lossen, empathie te ontwikkelen en goed om te gaan met anderen. Voor groep 5-8*. Amersfoort: Kwintessens.
- Gingerich, J.W. & Peterson, L.T. (2013). *Effectiveness of Solution-Focused Brief Therapy, A Systematic Qualitative Review of Controlled Outcome Studies*. (Issue 3). USA: Sage Journals.
- Gorny, T. [Ask a Guy]. (2015, 12 januari). *Meer voor jezelf opkomen | 1 simpele tip*. opgevraagd van <https://www.youtube.com/watch?v=uUHtoB30Chc>
- Grol, R. & Wensing, M. (2013). *Implementatie, Effectieve verbetering van de patiëntenzorg*. Amsterdam: Reed Business Education.
- Helm, P. van der., (2011). *First do no harm: Group climate in secure correctional institutions*. (proefschrift VU Amsterdam). Amsterdam: SWP.
- Horizon Jeugdzorg. (2017). *Jeugdzorgplus: Hestia*. Geraadpleegd op 16 februari 2017, van <http://www.horizon.eu/horizon-locaties/hestia/>
- Huibers, A. (2008). De cirkeltechniek, Oplossingsgerichte gespreksvoering met ouders en kinderen. *Kinder- & Jeugdpsychotherapie*, jaargang 35, nummer 3.
- Jong, P. de & Berg I. K. (2015). *De kracht van oplossingen, Handboek oplossingsgericht werken*. (3de druk). Amsterdam: Pearson.
- Kayser, D. (2010). *Oplossingsgericht begeleiden, Basisboek voor het primair onderwijs*. Bussum: Coutinho.
- Kordelaar, N. van & Zwaan, M. (2011). *Wij zijn een groep. Versterk het groepsgevoel met verassende opdrachten en spel*. Amsterdam: SWP.
- Krabbendam, A., Jansen, M.C., Ven, M. van de., Molen, E. van der., Doreleijers, Theo A.H., Vermeiren, Robert R.J.M. (2014). Persistence of aggression into adulthood in detained adolescent females. *Comprehensive Psychiatry*, 55. 1572 – 1579. doi:10.1016/j.comppsy.2014.05.002
- Leeuw, L. de (2015). *Het beïnvloeden van de interactie tussen sfeer en relationele Agressie* (bachelor scriptie, Hogeschool Leiden).
- Lorne, M. & Waters, M. S. (2004). *Mean Girls*. Verenigde Staten: Universal Pictures.
- Meininger, H.P. prof. dr. (2007). *Verhalen verbinden: Een narratief-ethisch perspectief op sociale integratie van mensen met een verstandelijke beperking*. (proefschrift VU Amsterdam). Amsterdam: Kwartiermaken.
- Michiels, D., Kuppens, S., & Grietens, H. (2010). *Jij mag niet meedoen! Agressie tussen kinderen anders bekeken*. Tiel: Lanno.
- Middelburg, E. [aHowlingWolfGirl]. (2013, 16 juli). *Pesten, bedreigen, zelfmoord –mijn verhaal*. opgevraagd van <https://www.youtube.com/watch?v=7tZt0v-8rsg>
- Migchelbrink, F. (2009). *Praktijkgericht onderzoek in zorg en welzijn*. Amsterdam: SWP.

- Nederlands Publieke Omroep. (2017). *Aflevering Over De Streep dinsdag 13 mei 2014*. Geraadpleegd op 3 januari 2017, van http://www.npo.nl/over-de-streep/13-05-2014/KN_1658910
- Nederlands Publieke Omroep. (2017). *Aflevering Over De Streep dinsdag 28 mei 2013*. Geraadpleegd op 3 januari 2017, van http://www.npo.nl/over-de-streep/28-05-2013/KRO_169111
- Nijhof, K.S. & Engels, R.C.M.E. (2015). *Meisjes in zorg: Signalering, preventie en behandeling*. Amsterdam: SWP.
- Oudenhoven, J.P. van, Giebels, E. (2010). *Groepen aan het werk*. (6de druk). Groningen/Houten: Noordhoff.
- Prinsen, H. (2013). *Zeg nee tegen pesten! Praktische gids voor leerkrachten, hulpverleners, begeleiders en ouders*. Tiel: Lannoo.
- Put, C. van der, Deković, M., Hoeve, M., Stams, G.J., Laan, P.H. van der. (2012). *Criminele meisjes en vrouwen. Risicotaxatie bij meisjes, Seksverschillen in risicofactoren voor recidive en in risicoprofielen*. (p.259-277). Den Haag: Boom Lemma.
- Redeker, B. (2016). *De Ringaanpak, Een groepsdynamische benadering voor een veilige klas*. Heemskerk: Pica.
- RTL Reality. (2014, 28 april). *Hoe kijkt de klas terug na 3 maanden? – PROJECT P: STOP HET PESTEN*. opgevraagd van <https://www.youtube.com/watch?v=TsZWA04p-pA>
- School Attitude Questionnaire Internet. (2017). *Pestcijfers*. Geraadpleegd op 8 januari 2017, van <http://www.saqi.nl/PestCijfers.aspx>
- Scoutpedia. (2017). *Bijnamenspel*. Geraadpleegd op 3 januari 2017, van <https://nl.scoutwiki.org/Bijnamenspel>
- Shazer, de S., Dolan, Y. (2009). *Oplossingsgerichte therapie in de praktijk Wonderen die werken*. Amsterdam: Hogrefe.
- Sonderman, J., Helm, P. van der. (2014). Meisjes in de gesloten jeugdzorg maken iets anders mee dan jongens: Sfeer is het sleutelwoord. *Sozio*, 14 (1), 29-32.
- Sonderman, J., Helm, P. van der., Gutterswijk, R., Stams, G.J. (2014). Leefklimaat voor meisjes in de gesloten en Justitiële jeugdinrichtingen. In Nijhof, K. & Engels, R. (red) *Meisjes in zorg: signalering, preventie en behandeling*. (131-142). Amsterdam: SWP.
- Teggelaar, J., Bosch, J. van den, Monster, T. (2010). *Oplossingsgericht werken met leerlingen, sleutels voor het professionaliseren van de begeleiding*. Amsterdam: Nelissen.
- Visser, A. (2011). *Een roze bril: Meidenvenijn op de basisschool, Een doeboek voor leerkrachten en ib'ers die meidenvenijn zien en houden van aanpakken*. Meppel: Leren inspireren.
- Washington Post. (2012, 4 september). *Michelle Obama's speech moves many tears in Charlotte*. opgevraagd van <https://www.youtube.com/watch?v=3tYto5PrSOI>
- Werken met Teamrollen. (2017). *De 9 Teamrollen van Belbin*. Geraadpleegd op 4 januari 2017, van <http://www.werkenmetteamrollen.nl/Werken-met-Teamrollen/De-9-teamrollen.asp#.WGOXVYMrLIU>
- Wikipedia. (2017). *Anouk*. Geraadpleegd op 4 januari 2017, van <https://nl.wikipedia.org/wiki/Anouk>
- Wolters, C. (2011). *Oplossingsgericht werken met kinderen en jongeren: gesprekken en werkvormen*. Huizen: Pica.
- Young, S. (2013). *Van pesten naar samenwerken, De supportgroep: Oplossingsgerichte aanpak bij pestgedrag in school*. Huizen: Pica.
- Yperen, T. van., Veerman, J.W., (2008). *Zicht op effectiviteit. Handboek voor praktijkgestuurd effectenonderzoek in de jeugdzorg*. Delft: Eburon.